

NÕUKOGUDE JULGEOLEKUORGANID EESTIS 1944–1953: ÜLESANDED, STRUKTUUR, JUHTIMINE*

Meelis Saueauk

Alan Bullock on öelnud, et totalitaarse režiimi jõud põhineb kahel alusel – propagandal ja terroril.¹ Kui stalinistlikus režiimis kuulus propaganda parteiorganite kompetentsi, siis bolševike võimuinstrumendiks läbi terrori olid riikliku julgeoleku institutsioonid ehk “organid”, nagu neid kutsuti ja siiani kutsutakse.² Tänapäeval nimetatakse neid ajaloolaste poolt enamasti “repressiivorganiteks”, kuid see mõiste on tegelikult laiem ja hõlmab ka muid karistusasutusi. Stalinlikus ühiskonnas oli “organitel” eriline roll, “tšekiste” ehk “organite” töötajaid leidis kõikjal – riigiasutustes, sõjaväes, raudteel, sadamates, teaduste akadeemias, välissaatkondades jne. Just nende kanda jäi “must töö” Nõukogude Liidu poolt 1939.–40. aastal annekteeritud lääneterriitoriumide, sh Eesti sovetiseerimisel, ja seda ka pärast sõda, sest natsid olid bolševike vahepealsed “saavutused” hävitanud. See väljendus eelkõige võitluses nõukogude võimu tegelike ja kujuteldavate vastastega, nende poliitilises represseerimises: jälitamises, füüsilises hävitamises, vangistatute karistamises, deporteerimistes ja selle kõigega üldlase terroriõhkkonna loomises.

Alates Nõukogude Liidu liidri Nikita Hruštšovi destaliniseerimiskursist 1950. aastate teisel poolel on 1930.–40. aastate Nõukogude massirepressioonide süüdlasena näidatud eelkõige Jossif Stalin, ja alusega. Siiski ei saa repressioonide organiseerimist kirjeldades piirduda vaid Stalini isikuga ja see artikkel ongi valminud usus, et ilma julgeolekuorganitest kirjutamata jääksid need meile ja järglastele tumedaks, anonüümseks ja mõistmatuks demonlikuks jõuks.

* Artikkel on kirjutatud ETF-i grandid 7523 ja sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050509) raames.

¹ Alan Bullocki eessõna teosele: W. Schellenberg, *The labyrinth: memoirs of Walter Schellenberg, Hitler's chief of counterintelligence* (Da Capo Press, 2000), 10.

² Eesti keeles on levinuim termin “julgeolekuorganid”, mis on lühend venekeelsest nimetusest “riikliku julgeoleku organid” – *organý gosudarstvennoí bezopasnosti*. Nimetused “tšekist” ja “Tšekaa” tulenevad esimese bolševike eriteenistuse – Erakorralise Komisjoni ehk Vetšekaa (*Vserossiiskaya Chrezvýchainaya Komissiya po bor'be s kontrrevolyutsieí sabotazhem pri SNK*) nimetusest.

Hilisstalinistliku perioodi julgeolekuorganitest Eestis ei ole käesoleva artikli valmimise ajaks terviklikku käsitlust ilmunud, kuid noppeid nende tegevusest leiab, teema olulisust arvestades, pea igast seda perioodi käsitlevast kirjatükist. Valdur Ohmann on kirjutanud julgeolekuorganitest seoses siseministeeriumi institutsiooniga,³ Indrek Jürjo seoses tegevusega Eesti pagulaskonna läbitöötusel,⁴ Pearu Kuusk seoses tegevusega võitluses relvastatud vastupanuliikumisega,⁵ Aigi Rahi-Tamm seoses poliitiliste repressioonidega⁶ jne. Tänapäevaks on ilmunud ka siinkirjutajalt artikkel Eesti NSV julgeolekuorganitest aastatel 1944–46.⁷ Võimatu on üle hinnata Venemaal ilmunud teatmike osa julgeolekuorganite ajaloo mõistmisel.⁸ Kindlasti ei saa mööda organite “salakeelest” – eriterminoloogiast, mis seletamata jääks mõistmatuks või koguni eksitavaks.⁹ Kasutan artiklis kontekstist sõltuvalt nii julgeolekuterminoloogiat ja -fraseoloogiat (enamasti esitan jutumärkides) kui ka sisulisi termineid.

Julgeolekuorganid olid vaadeldaval perioodil pidevas muutumises, mis peegeldasid Nõukogude riigi ja kommunistliku/bolševike partei prioriteete, arusaamu ja meetodeid oma võimu eest võitlemisel nii riigi sees, taasannekteeritud territooriumidel, mõjualustes maades kui ka välisriikides. Eesti NSV-s kajastusid need muutused järelkajana Nõukogude Liidu tasandil toimunud reformidele, mõningase ajalise viivituse ja üksikute eranditega. Siiamaani on aga vastuseta või väheuuritud küsimused Eesti NSV julgeolekuorganite struktuuri kujunemisest ja juhtimise korraldamisest. Käesoleva ülevaateartikli eesmärgiks on kirjeldada ja analüüsida julgeolekuorganite institutsionaalset arengut ja tegevusvaldkondi, seoseid kommunistliku parteiaparaadiga ning ka isikuid, kes julgeolekuorganeid

³ Valdur Ohmann, “Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)”, magistratöö, juhendaja T.-A. Tannberg (Tartu Ülikool, 2000, käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus).

⁴ Indrek Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* (Tallinn: UMARA, 1996).

⁵ Pearu Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007).

⁶ Aigi Rahi-Tamm, *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 9 (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

⁷ Meelis Saueaak, “Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946”, *Tuna*, 3 (40) (2008), 33–57.

⁸ LUBYANKA: *Organý VTshK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB, 1917–1991, Spravotshnik*, pod. red. akad. A. Jakovleva, avtorý-sost. A. I. Kokurin, N. V. Petrov (Moskva, 2003); N. V. Petrov, K. V. Skorkin, *Kto rukovodil NKVD 1934–1941, Spravochnik* (Moskva, 1999).

⁹ *KGB lexicon: the Soviet intelligence officer's handbook*, ed. and intr. by V. Mitrokhin (London: Frank Cass, 2002).

juhtisid. Artiklist on enamasti välja jäänud julgeolekuorganite tegevus, mis vajab omaette uurimust.

Kuigi julgeolekuorganite arhiivimaterjalid on Eesti arhiivides säilinud vaid fragmentaarselt, pean nende olemasolu ja kättesaadavust arvestades siiski olukorda Eestis, Leedus ja Lätis organite uurimisel, eriti just aastatel 1944–59, unikaalseks terves maailmas, sellele vaatamata, et need materjalid peegeldavad tšekistide tegevust vaid väikestes Nõukogude Liidu “provintsidest”.

Organite ajalugu hakati kirjutama juba nende eksisteerimise ajal ja siis jagunes see kaheks: salajane ajalugu, mis oli käibel ametkonna sees, ja avalik ajalugu. See oli “lahutamatu osa Kommunistliku Partei ja Nõukogude võimu võitlusloost Nõukogude võimu võidu ja kindlustamise eest, sotsialismi ehitamise ja kommunismile järk-järgulise ülemineku eest”. Salajast ajalugu hakati õpiku vormis kirja panema Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) Kolleegiumi 2. oktoobri 1970 otsuse kohaselt ja 1977. aastal sai KGB Kõrgemas koolis “täiesti salajane” õpik valmis.¹⁰ Selle järgi olid riikliku julgeoleku organid moodustatud sotsialismi saavutuste kaitseks sise- ja välisvaenlase eest. Käsitledes kriitiliselt õpikus esitatud ideoloogilist osa (millel on allikana muidugi oma väärtus), on see materjal siiski üsna tõetruu ning terviklikkusele püüdlev käsitlus julgeolekuorganite enese nägemusest oma ametkonna kohta ja seetõttu on see leidnud palju kasutamist ka käesolevas artiklis. Liidu julgeoleku kaitset teostasid mitmed riigiorganid, sealhulgas kaitseministeerium, välis- ja siseministeerium, kohus, justiitsministeerium ja prokuratuur. Seetõttu olen püüdnud artiklis kaardistada ka muude repressiivorganite “arhipelaagi” tolleaegses Eesti NSV-s.

Riikliku julgeoleku organite arengut artiklis vaadeldaval ajajärgul võib periodiseerida mitmeti. Nõukogude ajalookäsitluses jagunes tänapäevases mõistes hilisstalinism kahe perioodi – Suure Isamaasõja (lõppes 1945) ja sotsialistliku rahvamajanduse taastamise ja arendamise vahel (lõppes 1952), samamoodi periodiseeriti ka julgeolekuorganite ajalugu. Teine võimalus on periodiseering julgeolekuorganite reorganiseerimiste ja ümbernimetamise järgi. 1941. aasta veebruarist olid need lahutatud Siseasjade rahvakomissariaadist (NKVD) iseseisvaks Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadiks (NKGB), kuid seoses Saksamaa-Nõukogude Liidu sõja algusega jälle sellega ühendatud. 1943. aastal eraldati julgeolekuorganid taas Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks (NKGB, kasutan seda eestikeelse lühendi RJRK asemel, nagu ka teisi tuntumaid nõukogude akronüüme,

¹⁰ *Istoriya Sovetskikh organov gosudarstvennoï bezopasnosti, uchebnik* (Moskva: Vyshaya Kraznoznamonnaya shkola KGB pri SM SSSR imeni F. E. Dzerzhinskogo, 1977), 3–4.

et rõhutada julgeolekuorganite tsentraliseeritust ja päritolu). Aastast 1946 kandis see nimetust Riikliku Julgeoleku Ministeerium (MGB). See oli ümbernimetamine, millega kaasnesid laialdased struktuurimuudatused ning ministri väljavahetamine. Oma tekstis olen püüdnud liigendamisel järgida vastavaid olulisi muudatusi Eesti NSV-s.

“Suur puhastus”. Nõukogude riikliku julgeoleku organite süsteem ja julgeolekuorganid Eesti NSV-s 1943–1946

Julgeolekuorganite juhtimist iseloomustas Nõukogude Liidu juhi Jossif Stalini otsene kontroll, mis oli välja kujunenud juba 1920.–30. aastatel. Julgeolekujuhid täitsid Stalini otseseid korraldusi ja esitasid tähtsamaid materjale vaid isiklikult temale. Kuigi Stalin kasutas julgeolekuorganeid oma kõige mustemate plaanide täideviijana, ei usaldanud ta tšekiste. Põhiliisteks Stalini kontrollimeetmeteks olid regulaarsed reorganiseerimised ja kaadripuhastused. Reeglina teostati neid manipuleerides parteiapaadi ja julgeoleku vahel, sealjuures represseerides parteifunktsionäre tšekistide kätega. Teisalt anti organid ise ühel momendil “partei kontrolli alla”, algatati puhastused ja “tugevdati” neid alates ülalt kuni alla välja parteiapaadi töötajatega. Stalin kasutas ära ka erinevate julgeolekuorganite omavahelist rivaliteeti.¹¹ Sellise toimimisviisi tagajärjeks olid julgeolekujuhide ümbervahetamised, mille tagamaade lahtiseletamiseks jääks aga antud artikli raames ruumi väheks.

Kuni 1943. aastani kuulus riigi julgeoleku tagamine riikliku julgeoleku peakomissari¹² Lavrenti Beria juhitava Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD) vastutusalasse. Stalini juhtimise all oleva Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (ÜK(b)P KK) 14. aprilli 1943. aasta otsusega ja sellele järgnenud NSVL Ülemnõukogu (ÜN) Presiidiumi seadlusega eraldati sarnaselt 1941. aastale julgeolekuorganid NKVD-st ja moodustati Nõukogude Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NSVL NKGB), pannes sellele ülesandeks Nõukogude Liidu riikliku julgeoleku tagamise. Sama otsusega kohustati vastava struktuuriga moodustama ka liiduvabariikide NKGB-sid.¹³

Vastmoodustatud NKGB põhitegevusvaldkondadena loetleti:

¹¹ O. Khlevnyuk, “Stalin i organŭ gosudarstvennoĭ bezopasnosti v poslevoennŭi period”, *Cahiers du Monde russe*, 42/2–4 (2001), 535–548 (536).

¹² Riikliku julgeoleku eriaastmed on ära toodud tabelis 1.

¹³ LUBYANKA: *Organŭ*, 622–623.

- 1) luure teostamine välisriikides (välisluure, operatiivtöö välisriikide territooriumil);
- 2) võitlus välisluurete õhnustus-, spionaaži-, diversiooni- ja terroristliku tegevusega Nõukogude Liidus (vastuluure);
- 3) võitlus kõikvõimalike Nõukogude-vastaste elementide ja ilmingutega Nõukogude Liidu elanikkonna erinevate kihtide seas tööstuse, transpordi, side, põllumajanduse jm sfäärides (poliitiline vastuluure ja politsei);
- 4) partei ja valitsuse juhtivate kaadrite kaitse (füüsilise julgeoleku tagamine).

NSVL NKGB rahvakomissariks määrati senine L. Beria esimene asetäitja 1. järgu riikliku julgeoleku komissar Vsevolod Merkulov, kelle asetäitjaks sai 2. järgu riikliku julgeoleku komissar Bogdan Kobulov ja asetäitjaks kaadrite alal riikliku julgeoleku komissar Mihhail Svinelupov. NKVD ja NKGB kuraatoriks valitsuses jäi Beria, kes oli ametilt Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Stalini asetäitja. Kui arvestada ka seda, et Merkulov oli Beria mõjualune, siis on selge, et vähemalt üleliidulises plaanis oli NKGB NKVD kõrval “väiksema venna” rollis.

NKVD ja NKGB eraldati, kuid neile jäi olulisi sarnasusi. Sõja ajal olid mõlemad hõivatud tagala puhastamisega ja Nõukogude-vastasuses kahtlustatavate kinnivõtmisega. Mõlemas rahvakomissariaadis töötasid riikliku julgeoleku ohvitserid, kes kandsid vastavaid eriaustmeid. Nende rahvakomissariaatide peamised struktuuriüksuste tüübid olid (järjestatuna hierarhilises alluvuses): peavalitsus, valitsus, osakond ja jaoskond, mida juhtisid ülemad ja nende asetäitjad. Mõlemas rahvakomissariaadis olid kesksel kohal salajase agentuuriga (“agentuur-operatiivtööga”) tegelevad osakonnad. Rea-operatiivtöötajad kandsid ametinimetust “operatiivvolinik” või süüasjade uurimisega tegelevates allüksustes “uurija”. Riikliku julgeoleku organite uurimisalluvusse kuulusid Vene NFSV Kriminaalkodeksis sätestatud “kontrrevolutsioonilised kuriteod” (paragrahvid 58-1 kuni 58-14). Keskaparaadi alluvuses olid territoriaalorganid: liiduvabariikide ja autonoomsete liiduvabariikide NKVD/NKGB rahvakomissariaadid, oblastite ja kraide NKVD/NKGB valitsused (UNKVD/UNKGB) ja neile alluvad linna- või rajooniosakonnad (mõnedel territooriumidel, sh Eesti NSV-s 1950. aastani: maakonnaosakonnad või -jaoskonnad).

Kuigi NKGB oli sama nimetuse ja ülesannetega eksisteerinud ka 1941. aastal, kandsid nüüd rahvakomissariaadi struktuuriüksused suuaresti teisi nimetusi. Tegevusvaldkondade järgi oli NSVL NKGB operatiivtööd juhtivate valitsuste struktuur järgmine:

- välisluure – NSVL NKGB 1. Valitsus
- vastuluure ja võitlus riigivastaste elementidega – 2. Valitsus
- vastuluure ja võitlus riigivastaste elementidega transpordivaldkonnas – 3. Valitsus (valitsuse alluvuses olid üle riigi paiknevad raudteede NKGB transpordi osakonnad ja veeteede NKGB veetranspordi osakonnad)
- luuretegevus, diversioon ja terror vaenlase ja tema poolt vallutatud territooriumidel – 4. Valitsus
- šifreerimine, dešifreerimine, eriside ja riigisaladusele juurdepääsu kontroll – 5. Valitsus
- partei ja valitsuse juhtivate kaadrite kaitse – 6. Valitsus.

Lisaks olid NSVL NKGB struktuuris operatiivtööd toetavad osakonnad:

Osakond “A” – operatiivarvestus ja arhiiv,

Osakond “B” – operatiiv-tehniline (pealkuulamis-, jälgimistehnika jms),

Osakond “V” – kirjavahetuse salajane kontroll, sh “sõjatsensuur”.

Samuti kuulusid NKGB koosseisu Moskva Kremli Komandandi valitsus, Eriti tähtsate asjade uurimisosakond, Sekretariaat, Kaadrite osakond ja Administratiiv-majandus-finants valitsus.

Reorganiseeriti ka julgeolekuorganid sõjaväes. Riikliku Kaitsekomitee (GKO) otsusega 21. aprillist 1943 organiseeriti NSVL NKVD Eriosakondade Valitsuse baasil NSVL Kaitse Rahvakomissariaadi (NKO) Vastuluure Peavalitsus “Smerš”. “Smerši” peavalitsuse alluvuses olid “Smerši” rinnete vastuluurevalitsused ja “Smerši” armeede, korpuste, diviiside, brigaadide, sõjaväeringkondade ja teiste väekoondiste ja sõjaväeasutuste vastuluure-osakonnad.

“Smerši” ülesanded olid:

- 1) võitlus välisluurete spiooni-, diversiooni-, terroristliku jm õõnestustegevusega Punaarmee üksustes ja asutustes;
- 2) võitlus Nõukogude-vastaste elementidega Punaarmees;
- 3) agentuur-operatiivsete jm vahenditega sellise olukorra loomine, mis muudaks võimatuks rindejoone ületamise spioonide ja Nõukogude-vastaste elementide poolt;
- 4) võitlus reeturlusega Punaarmees (üleminek vaenlase poolele, spioonide abistamine);
- 5) võitlus desertöörusega ja endakahjustamisega rinnetel;
- 6) vaenlase sõjavangis või piiramisrõngas olnud sõjaväelaste jt isikute kontroll;
- 7) kaitse rahvakomissari eriülesannete täitmine.¹⁴

¹⁴ LUBYANKA: *Organj*, 623–626. Rinde vastuluurevalitsuses oli tüüpkoosseisude järgi kuni 130 töötajat, armee osakonnas 57, vt V. Abramov, *Smersh: Sovetskaya voennaya*

“Smeršil” oli õigus tegeleda agentuur tööga, korraldada arreteerimisi ja läbiotsimisi nii sõjaväelaste kui ka nendega seotud tsiviilisikute seas, viia läbi uurimist arreteeritud isikute suhtes, edastades toimikud pärast uurimist (sõjaväe) prokuratuuriorganite kooskõlastusel läbivaatamiseks vastavatele kohtuorganitele (sõjatribunalid) või Erinõupidamisele NSVL NKVD juures.

“Smerši” juhiks ja ühtlasi NSVL Kaitse rahvakomissari Stalini asetäitjaks määrati senine Eriosakondade valitsuse ülem 2. järgu riikliku julgeoleku komissar Viktor Abakumov. “Smerši” töötajad võeti seniste eriosakondade töötajate seast, neil oli armee auaste ja nad pidid kandma sama vormi, mida kandis üksus, mille juures nad asusid.

Sõjalaevastiku riikliku julgeoleku organid viidi NSVL Sõja-Merelaevastiku Rahvakomissariaadi (NKVMF) vastorganiseeritud Vastuluure valitsuse “Smerš” alluvusesse eesotsas riikliku julgeoleku komissari Pjotr Gladkoviga. Sellele valitsusele allusid laevastike, sõja-merebaaside, üksuste jne “Smerši” vastuluureosakonnad.

NKVD ülesanneteks jäid ühiskondliku korra kaitse (sh miilits), riigipiiride kaitse, eriti tähtsate tööstusettevõtete ja raudteobjektide sõjaväeline valve, kinnipidamisasutuste juhtimine, tuletõrje, kohalik õhukaitse, riikliku tähtsusega maanteed valitsemine, süüdimõistetute laagrites pidamine ja nende töö organiseerimine, suuremate majandustööde läbiviimine, sh uute piirkondade hõlvamine, arhiiviasjanduse juhtimine ja perekonnaseisuaktide registreerimine jne. Eesti kontekstis tuleb olulise NSVL NKVD struktuuriüksusena nimetada 1941. aastal moodustatud Banditismivastase Võitluse Osakonda (OBB), mille ülesanne oli võitlus “poliitilise ja kriminaalse banditismiga”. “Banditism” oli defineeritud Vene NFSV Kriminaalkoodeksi paragrahvis 59-3 Nõukogude Liidule eriti ohtliku valitsemiskorra vastase kuriteona, mis seisnes relvastatud jõukude organiseerimises ning nende tegevusest osavõtus (nt nende poolt organiseeritud kallaletungidest riigiasutustele jne). Nõukogude juristide arvates sobis see määratlus hästi relvastatud vastupanuliikumise, metsavendade jms kohta, mida käsitleti “poliitilise banditismina”. Juhuks kui isik tegutses üksinda, leiutati termin “üksikbandiit”. OBB vastutusallas oli ka desertööride ja Punaarmeeest kõrvalehoidjate jälitamine ja arreteerimine. OBB alluvuses tegutsesid kohaliku elanikkonna baasil moodustatud “bandiitide hävituspataljonid” (BIB). 1. detsembrist 1944 ülendati NSVL NKVD OBB peavalitsuse staatusesse (GUBB).¹⁵ Teise olulise NSVL NKVD allüksusena tuleks märkida

kontrrazvedka protiv razvedki Treťego Reikha (Moskva, 2005), 82.

¹⁵ A. I. Kokurin, “Organŭ NKVD-MVD SSSR po bor’be s vooruzhonnŭm natsionalisticheskim podpoljem (Zapadnaya Ukraina i Belorussiya, Latviya Litva i Ėstoniya,

1941. aastal moodustatud Sõjavangide ja Interneeritute asjade Peavalitsus (GUPVI), kes juhtis sõjavangilaagreid ja nende agentuurtööga tegelevaid "operatiiv-tšekistlikke" osakondi.¹⁶

Julgeolekuorganite ülesandeks Saksa armee käest territooriumi tagasi-vallutamisel sai partei- ja Nõukogude organite (riigiasutuste) abistamine Nõukogude võimu taastamisel, territooriumi "puhastamine" vaenlase agentidest, Saksa võimu abistajatest ning muudest Nõukogude-vastastest isikutest ja organisatsioonidest, Saksa organite arhiivide hõivamine jne. Selles osalesid "Smerši", NKGB territoriaal-, transpordi- ja NKVD organid, kes moodustasid vastavad hõivamisüksused, nn "operatiivgrupid."¹⁷ "Smerši" operatiivgrupid muutsid oma dislokatsiooni vastavalt rinde edasiliikumisele ja üksuste ümberpaiknemisele. Territoriaalorganite operatiivgruppide isikkoosseisule anti juba enne sihtkohta jõudmist ülesanne sealpaikneva Nõukogude-vastase "elemendi" arvelevõtmiseks, milleks kasutati rindetaguseid agente, partisanisalkade, sõjavangide, ajakirjanduse, trofeedokumentide jm informatsiooni. Puhastuste koguulatust on raske määratleda, kuid ainuüksi NKGB organid arreteerisid 1944. aastal kokku 103 532 isikut.¹⁸

1943. aasta teisel poolel, kui hakati kavandama Punaarmee pealetungi läänesuunal, muutus aktuaalseks NKVD ja NKGB operatiivgruppide formeerimine paiskamiseks Eestisse, Lätisse ja Leetu. Seda alustati NSVL NKVD ja NKGB organiseerimisel ja juhtimisel, koondades Moskva lähisteleva nende liiduvabariikide endisi riikliku julgeoleku töötajaid, Punaarmee jm ridadest värvatud uut rahvuskaadrit aga ka julgeolekuohvitseri muudest NKVD/NKGB organitest jne.¹⁹ 30. novembril 1943 määras NSVL NKGB nende operatiivgruppide juhtideks sõja ajal NSVL NKGB keskparaadis Leedu, Läti ja Eesti territooriumitega tegelevate jaoskondade juhid (viimati vastavalt NSVL NKGB 4. Valitsuse 2. osakonna ("okupeeritud NSVL territoorium") 5., 6. ja 7. jaoskond) riikliku julgeoleku komissarid Aleksandras Gudaitis-Guzevičiuse, Alfons Noviksi ja Boris Kummi. NKGB Eesti operatiivgrupi formeerimisel ja ettevalmistamisel oli kesksel kohal B. Kummi

1939–1953)", *Trudy Obshchestva izutsheniya istorii otechestvennykh spetssluzhb*, 3 (Moskva: Kuchkovo Pol'e, 2007), 254–276 (262).

¹⁶ *Istoriya Sovetskikh organov*, 391.

¹⁷ "Operatiivgrupp" – kindla ülesande täitmiseks formeeritud operatiivtöötajate grupp, mida juhtis operatiivgrupi ülem. Operatiivgrupe oli kasutatud 1939. aastal Poola territooriumi hõivamisel (vt *Sõja ja rahu vahel: Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani*, 1 (MTÜ S-Keskus ja Rahvusarhiiv, 2004), 341–343) ja Eesti okupeerimisel 1940. aastal.

¹⁸ O. Mozokhin, *Pravo na repressii: vnesudebnyye polnomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918–1953)* (Moskva: Kuchkovo Pol'e, 2006), 361.

¹⁹ Täpsemalt operatiivgruppide moodustamisest ja Eesti NSV NKGB-st vt: Saueauk, "Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat", 38–57.

asetäitja, senine NKGB Leningradi linna Sverdlovski rajooniosakonna ülem riikliku julgeoleku alampolkovnik Aleksandr Mihhailov. Operatiivgrupi struktuur kujundati vastavalt NKVD/NKGB territoriaalsete (liiduvabariikide) rahvakomissariaatide struktuurile. B. Kumm määrati pärast vastavat Poliitbüroo 27. märtsi 1944 otsust 29. märtsil Eesti NSV Riikliku julgeoleku rahvakomissariks, kui NKVD ja NKGB Eesti operatiivgrupid olid üle viidud Leningradi (Kumm oli esimene Eesti, Läti ja Leedu NSV riikliku julgeoleku rahvakomissaridest, kes ametisse määrati).²⁰ 1944. aasta augustikuu seisuga oli Eesti NSV NKGB operatiivkoosseisu suurus 698 ametikohta, millest oli täidetud 453 (65%). Poliitbüroo otsusega määrati 31. märtsil Eesti NSV Siseasjade rahvakomissariks Aleksander Resev, sellest ajast saab rääkida taas Eesti NSV NKVD ja NKGB rahvakomissariaatidest, mõiste “operatiivgrupp” tähistas nüüd hõivamisgruppe.

Leningradis paiknesid ka vastformeeritud NSVL NKGB Eesti transpordiorganid: Eesti raudtee NKGB Transpordi osakond (ülem riikliku julgeoleku alampolkovnik Aleksei Grigorjev) ja Eesti basseini NKGB Veeteede osakond (ülem riikliku julgeoleku alampolkovnik Ivan Surovitskikh).

Stalini-Hitleri leppe järgselt 1939–40 Nõukogude Liidu poolt annekteeritud lääneterriitoriumide, sh Eesti “puhastamine” oli julgeolekuorganite jaoks pärast Punaarmee sissetungi (mida käsitleti Nõukogude Liidu juhtkonna poolt liiduvabariikide vabastamisena) üks olulisemaid tegevusvaldkondi. Lisaks Saksamaa käsilastele kerkis siin päevakorda “kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse” likvideerimine. Eesti kontekstis nähti siin põhivaenlasena Eesti Rahvuskomiteed ja selle osalusel pärast Saksa vägede lahkumist moodustatud Eesti Vabariigi valitsust. “Kodanlikuks natsionalistiks” (või lühidalt “natsionalistiks”) nimetasid julgeolekuorganid isikut, kes “omas kodanlik-natsionalistlike vaateid või kuulus natsionalistlikesse poliitilistesse või muudesse organisatsioonidesse”. “Kodanliku natsionalismi” all mõisteti “kodanluse ideoloogiat ja poliitikat rahvusvaheliste suhete küsimustes, mis vastandus sotsialistlikule internatsionalismile. Kodanlik natsionalism jagas inimesed ühiskonnas mitte klassi vaid rahvuse põhjal ja ülistas antagonistlike klasside ühtsust rahvuse piires”.²¹ Praktikas rakendati sellist fraseoloogiat isikute suhtes, kes ei pooldanud Eesti Vabariigi annekteerimist või võitlesid iseseisva Eesti Vabariigi eest. Kuna nõukogude võim sellised isikud sh valitsuse liikmed koheselt arreteeris, olid need sunnitud ennast varjama ja tegutsema salaja, mistõttu kasutati nimetust “kodanlik-natsionalistlik põrandaalune”. Julgeolekuorganitel oli

²⁰ Petrov, *Kto rukovodil NKVD*, 257–258.

²¹ *KGB lexicon*, 261–262.

“kodanlike natsionalistide” kohta eraldi arvestuse liik – “kodanlik-natsionalistlike parteide, organisatsioonide ja gruppide liikmed”. Parteipropagandas jm kasutati “kodanliku natsionalismi” ja “natsionalisti” mõistede ka laiemalt. Seda laiendati (nt 1950. aasta EK(b)P KK märtsipleenumil) isikutele, kellel ei olnud midagi pistmist Eesti iseseisvust taotlevate vm rahvuslike organisatsioonidega ja isegi ideedega ja kelle süü seisnes selles, et nad ei pooldanud võimuorganite arvates sovetiseerimise stalinlikku mudelit. Nende seas oli mitmeid teadus-, haridus- ja kultuurivaldkonna inimesi, aga ka mõned Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei liikmed või juhtivad valitsusasutuste töötajad.

Vastuluure võõrriikide luuretegevuse tõkestamise mõistes keskendus sõja ajal eelkõige Saksa eriteenistuste ohvitseride, nende agentuuri ja arvukate luurekoolide kursantide tabamisele, mis oli julgeolekuorganite üks põhiülesanne. Kuigi vastuluure oli Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide kodanikke jälginud süstemaatiliselt juba sõja ajal, muutus nüüd nende riikide suunal töö prioriteetseks. Sellel perioodil kasutati julgeolekuorganite ettekujutusel põhilise kanalina, mille kaudu inglise ja ameerika agente Nõukogude Liitu paisati, repatrieerimist Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia ja Prantsuse okupatsioonitsoonidest Saksamaal. Organiseeriti nende ametlik ja agentuurne (st salaagentide abil) kontrollimine NKVD kontroll-filterlaagrites, aga ka töö- ja elukohas, milleks tehti koostööd miilitsaga.²² Spionaaži eest vastutusele võtmise eripäraks oli tol ajal see, et välisluure agendiks olemises võis isikut süüdistada igasuguste kontaktide korral välismaalastega.²³ Repatriantide osas kasutati töömeetoditena tihti ähvardusi ja otsest vägivalda.²⁴

Eesti NSV NKGB tegevusülesannetest järeldub, et “aktiivseid Saksa käsilasi”, “Kodumaa reetureid”, vaenlase agentuuri jne käsitleti kui “kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse baasi”, mille keskuste purustamine on vajalik “spioonliku- ja muu välisriikide luuretegevuse tõkestamiseks”.²⁵ Teisipidi võimaldas see rahvuslik-demokraatlikku põrandaalust (kelle liikmed olid Saksa okupatsiooni ajal Eestis viibinud) kompromiteerida kui Saksa käsi-

²² *Istoriya Sovetskikh organov*, 463. 8. septembril 1945. andsid NSVL NKVD, NKGB ja Vastuluure peavalitsus “Smerš” välja ühiskäskkirja nr 001027/00381/00169 “repatriantide kontrolli organiseerimisest, kes antakse üle tööle tootmises” (samas, 611).

²³ V. I. Lazarev, “Deyatel’nost’ organov gosudarstvennoï bezopasnosti SSSR v poslevoennõi period”, *Istoričeskie chteniya na Lubyanke*, 2001, *Otechestvennyĕ spetssluzhby v poslevoennye gody 1945–1953* (Moskva, 2002), 13.

²⁴ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 7–24.

²⁵ ENSV MGB ettekanne, 16.10.1948, Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF), f. 1, n. 47, s. 38, l. 144.

lasi ja arreteerida “Kodumaa reetmise” paragrahvi (Vene NFSV Kriminaalkoodeksi § 58-1“a”) jms järgi. Nagu juba öeldud, oli operatiivgruppide põhiülesanne Nõukogude võimule ebasoovitavate isikute kiire massiline arreteerimine. NKVD ja NKGB alluvuses loodud operatiivgruppid tegutsesid Eesti territooriumile paiskamisel (kõigepealt Narva jõe tagustes valdades) paralleelselt “Smeršiga”, mille kõrgeim juht Põhja-Eestisse sisenevad Leningradi rindel oli Leningradi rinde Vastuluure valitsuse “Smerš” ülem kindralmajor Aleksandr Böstrov. See tähendas koostööd, aga sageli ka rivaliteeti, mis väljendus näiteks teineteise agentuuri arreteerimises või informatsiooni kinnihoidmises. Operatiivgruppide liikmed pidid asuma neile määratud dislokatsioonipaikadesse maakonnakeskustes, kui need valutati. Punalipulise Balti Laevastiku (KBF) Vastuluure osakonna “Smerš” (ülem kaldateenistuse kindralmajor Valentin Vinogradov) operatiivgruppid tegutsesid reeglina sadamalinnade ja sõjasadamate, samuti Lääne-Eesti saarestiku hõivamisel. Eesti NSV NKVD ja NKGB operatiivgruppidele lisaks ja koos nendega tegutses NSVL NKGB operatiivgrupp. Eesti territoorium jagati operatiivsektoriteks, isikute arreteerimiseks pidi olema operatiivsektori ülema nõusolek. Pärast Tallinna hõivamist 22. septembril 1944 asusid siia Eesti NSV NKVD ja NKGB keskparaadid. Koos sõjaväevõimudega korraldati haaranguid. Eesti NSV NKGB poolt oli 22. oktoobri 1944 seisuga arvele võetud üle 8000 inimese Nõukogude-vastast elementi ja teostatud üle 200 arreteerimise, nagu märgiti EK(b)P Keskkomitee 1. sekretärile Nikolai Karotammele esitatud ettekandes.²⁶ Siiski ei rahuldanud Eesti, Läti ja Leedu hõivamise käik Nõukogude Liidu juhtkonda ja järgnenud “organisatsiooniliste meetmete” seas oli tähtsaim ametlikult abistavat ja jälgiivat, kuid sisuliselt juhtivat ja kontrollivat osa etendanud võimukeskuste – ÜK(b)P KK Eesti, Leedu ja Läti büroode organiseerimine novembris-detsembris 1944. Viieliikmelisesse büroosse hakkasid kuuluma esimees, tema asetäitja, liige (NSVL NKVD ja NKGB volinik), liiduvabariikide partei keskkomitee 1. sekretär ja rahvakomissaride nõukogu (valitsuse) esimees.²⁷ Arreteerimised vaid hoogustusid. Veel novembris ja detsembris tegutses NSVL NKGB operatiivgrupp Merkulovi juhtimisel Tallinnas,

²⁶ ENSV NKGB ettekanne Karotammele “Olukorrast Eesti peale vabastamist saksa okupantidest ja tööst vaenlase agentuuri ja kontrrevolutsioonilise elemendi kinnivõtmisel”, 22.10.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 849, l. 81–84.

²⁷ Elena Zubkova, *Pribaltika i Kreml* (Moskva: ROSSPEN, 2008), 139–140; Tõnu Tannberg, “Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. T. Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 231–246.

sellele olid allutatud ka Eesti NSV NKVD ja NKGB.²⁸ Mõned olulisemad isikud, kes olid vahistatud NKVD poolt, anti Merkulovi korraldusel üle edasiseks uurimiseks Eesti NSV NKGB-le.²⁹ 1. jaanuariks 1945 oli arreteeritute arv Eesti NSV NKVD vanglates juba 4218, mis ei näita veel arreteeritute koguhulka.³⁰

Nõukogude repressiivorganite kogum kujunes Eesti NSV-s välja 1945. aasta alguseks. Ulatuslikumat koosseisu omas siin NKVD, mille alluvusse kuulusid territoriaalorganid (Eesti NSV NKVD), 10 sõjavangi-laagrit, otse NSVL NKVD-le alluv kontroll-filterlaager nr 0316 (mis likvideeriti mais 1946), NSVL NKVD Balti mereväebaaside ehituse Valitsus “Baltvojenmorstroj” koos tööpataljonidega, NKVD piirivalvevägede (Tallinnas asus NKVD Piirivalvevägede Balti ringkonna ülem kindralmajor Stepan Bannõh ja piirivalvesalgad Tallinnas, Rakveres ja Kuressaares (piirivalveringkondade ja -salkade 5. osakondade koosseisu kuulusid luure-, vastuluure- ja uurimisjaoskonnad), NKVD sisevägede 5. diviisi 138. ja 260. laskurpolgud ning NKVD konvoivägede polk jt üksused.

NKGB organid moodustusid järgnevatest asutustest: territoriaalorgan Eesti NSV NKGB ning NSVL NKGB otsealluvuses olnud transpordi julgeolekuorganid – Eesti raudtee NKGB Transpordi osakond ja Eesti basseini NKGB Veeteede osakond. Punaarmee üksuste “Smerši” osakonnad olid allutatud Leningradi rinde (alates 9.7.1945 Leningradi sõjaväeringkonna) Vastuluure valitsusele “Smerš” NSVL NKVMF Vastuluure valitsuse “Smerš” alluvuses oli Tallinnas paiknev Punalipulise Balti Laevastiku (KBF) Vastuluure osakond “Smerš”. “Kontrrrevolutsiooniliste” kuritegude uurimise järelevalve ja süüdistuse esitamisega tegeles NSVL Prokuratuuri alluvuses olnud NKVD vägede Eesti NSV sõjaväeprokurör temale alluva sõjaväeprokuratuuriga, vähemal määral ka väekoondiste, Eesti raudtee ja Eesti basseini sõjaväeprokurörid. Karistuste määramine “kontrrrevolutsioonilistes kuritegudes” kuulus sõjatribunalide kompetentsi (millest kesksel kohal oli NKVD vägede Eesti NSV Sõjatribunal, aga ka väekoondiste, sh Leningradi rinde, Tallinna Garnisoni, KBF jt sõjatribunalid), kuid suures hulgas saadeti süüasjad karistusotsuse tegemiseks ka Erinõupidamisele NSVL NKVD rahvakomissari juures.

NKVD ja NKGB organeid Eesti NSV-s kureeris 22. novembril 1944 ametisse määratud ÜK(b)P Eesti Büroo liige ja NSVL NKVD ja NKGB Eesti

²⁸ ENSV NKVD ettekanne NSVL NKVD rahvakomissarile “ENSV NKVD operatiivtšekistlikust tööst 1944. a. 4. kvartalis”, jaanuar 1945, ärakiri, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 7, l. 84–98.

²⁹ Jaanuarist 1945 tegutses V. Merkulov Riias.

³⁰ ENSV NKVD ettekanne, ERAF, f. 17/1SM, n. 1, s. 8, l. 97.

volinik 3. järgu riikliku julgeoleku komissar Nikolai Sazõkin, senine NSVL NKGB 2. Valitsuse ülema asetäitja. NSVL NKVD ja NKGB ühiskäskkirjaga 14. septembrist 1945 vahetati Sazõkin välja senise NKGB Krasnodari krai valitsuse ülema kindralleitnant Nikolai Gorlinski vastu. Gorlinski oli Beria soosik ja staažikas tšekist juba 1920. aastast, sealjuures töötanud NSVL NKVD keskparaadis Moskvast ka vastuluure valitsuse ülema ametikohal. Juba oktoobris 1945 pakkusid ÜK(b)P KK sekretär Malenkov ja Beria Gorlinski ühe võimaliku kandidaadina NSVL NKGB rahvakomissari asetäitjaks, vabastatud B. Kobulovi asemele, kuid Stalin otsustas kindralleitnant Sergei Ogoltsovi kasuks.³¹

Eesti NSV NKVD juhtkonda kuulusid peale rahvakomissar A. Resevi veel tema asetäitja operatiivalal, riikliku julgeoleku alampolkovnik Viktor Kisseljov, asetäitja mitte-operatiivalal riikliku julgeoleku alampolkovnik Nikolai Gratšov, asetäitja kaadrite alal riikliku julgeoleku alampolkovnik Aleksandr Ivanov (vahetati jaanuaris 1946 välja senise NSVL NKVD Kaadrite osakonna vanemoperatiivvoliniku alampolkovnik Aleksei Smirnovi vastu) ning asetäitja miilitsa alal ja Miilitsavalitsuse ülem Arved Kalvo.

Eesti NSV NKGB juhtkonna moodustasid rahvakomissar Boris Kumm, asetäitjad Pavel Pastelnjak (alates 1945. aasta märtsist) ja Aleksandr Mihhailov, asetäitja kaadrite alal Vladimir Vedejev ja abi majandus-administratiivalal Vladimir Aspel. Pastelnjak oli sõja alguses töötanud välisluures New Yorgis ja Mehhikos. Eesti NSV NKGB struktuur oli üles ehitatud järgides NSVL NKGB mudelit (vt tabel 2). Struktuuriüksused olid vastavalt NSVL NKGB valitsuste tööliinide järgi tähistatud samade numbriga ((agentuur-)operatiivtööga tegelevad osakonnad), literaga (operatiivtööd toetavad osakonnad) või tegevusala nimetusega (haldusosakonnad, aga ka nt uurimisosakond). Keskseimad osakonnad olid Eesti NSV NKGB 2. osakond ja Uurimisosakond. 2. osakond vastutas vastuluure ja võitluse eest “Nõukogude-vastaste elementidega” (isikud, kes minevikus või olevikus olid julgeolekuorganite arvates NSVL ja bolševike võimule ohtlikud) ja agentuurtööga nende seas, sellesse kuulus erinevatel aegadel kuni 10 jaoskonda. Sõja ajal oli osakonna tähtsaim ülesanne Saksa agentuuri otsimine, paljastamine ja ümbervärbamine või arreteerimine, selle kõrval Saksa okupatsioonivõimudega aktiivselt koostööd teinud isikute arvelevõtt ja tagaotsimine, aga ka Eesti “kodanlike natsionalistide” jälitamine ja arreteerimine. Lisaks neile kuulusid 2. osakonna huviorbiiti kõikvõimalik muu “Nõukogude-vastane element”, sealhulgas ka vaimulikud ja nende “vaenulik tegevus”. 1945. aasta detsembris jagati 2. osakond kaheks – tööks

³¹ B. Sokolov, *Narkomj strakha* (Moskva: AST-Press Kniga, 2001), 229–230.

suuremates linnades ja maakondades. Uurimisosakond tegeles Vene NFSV Kriminaalkoodeksi järgi “kontrrevolutsioonilistes kuritegudes” arreteeritud isikute süüasjade uurimisega. Lisaks Eesti NSV NKGB keskaparaadile olid sellel linnaosakonnad Tartus ja Narvas ning maakonnaosakonnad kõigis Eesti NSV maakondades.

Võitlus relvastatud vastupanuliikumisega, nn “banditismiga”, aga ka Punaarmee mobilisatsioonist kõrvalehoidjate, desertööriluse jms-ga kuulus eelkõige Eesti NSV NKVD Banditismivastase Võitluse Osakonna (OBB) vastutusalasse, sellealaseid ülesandeid oli aga ka Eesti NSV NKGB-I, NKVD sisevägedel ja “Smerši” organitel jne.³² NKGB ettekujutuse järgi organiseeris relvastatud vastupanuliikumise gruppe ehk “bandesid” just “kodanlik-natsionalistlik pörandaalune”. Alates 1945. aasta märtsist tegutsesid Eesti NSV NKGB, NKVD jms suuroperatsioonides üle Eesti NSV, ühendatud operatiivgruppide vormis. Põhiliseks tegevusmeetodiks sai masstaapne “tšekistlik-sõjaline operatsioon”, kus operatiivtöötajad, agentuuri ja tunnistajaid kasutades saadud informatsiooni alusel, juhtisid gruppide ja üksikisikute varjumispaikadesse NKVD väeüksused, kes pidid punkrid hävitama ja isikud arreteerima või tapma. 1945. aasta oli kogu nõukogude perioodi vältel massilisim arreteerimiste aasta Eestis (ka näiteks Lätis). Kokku arreteerisid julgeolekuorganite andmetel Eesti NSV NKGB 1945. aastal 6569 isikut³³ ja Eesti NSV NKVD OBB 5671 isikut³⁴, muude organite toimepandud arreteerimiste kohta pole andmed kättesaadavad. NSVL juhtkond tunnustas tšekiste, kes paistsid silma “territooriumi puhastamisel Saksa spioonidest, diversantidest ja bandiidigruppidest” – NSVL ÜN Presiidiumi 31. mai 1945 seadlusega autasustati kokku 1118 Läti, Leedu ja Eesti NSV NKVD ja NKGB töötajat.³⁵

Kommunistliku partei liinis kureeris Eesti NSV NKGB tegevust EK(b)P Keskkomitee. NKGB informeeris oma tegevusest 1. sekretäri Karotamme, kuid tegi seda üsna reeglipäratult. Eesti NSV NKGB-s ja NKVD-s loodi juba Leningradi-päevil partei algorganisatsioonid. Kuigi partei põhikirja järgi ei olnud parteiorganitel õigust rahvakomissariaadi tööd kontrollida, kujutas asutusesisene parteiorganisatsioon endast partei allüksust ametkonna sees, mille kaudu oli võimalik julgeoleku juhtimist mõjutada. Tegelikult jäid parteiorganisatsiooni arutada enamasti uute liikmete vastuvõtt, distsiplinaar- ja olmeküsimused. Veebruaris 1945 tõsteti Eesti

³² Banditsmivastase võitluse osakonnast vt Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud*.

³³ Mozokhin, *Pravo na repressii*, 365.

³⁴ Zubkova, *Pribaltika i Kreml*, 234.

³⁵ Kokurin, “Organŭ NKVD”, 269.

NSV NKGB parteialorganisatsioon parteikomitee staatusesse. Sarnaselt parteikomiteega moodustati rahvakomissariaadis ka komsomolikomitee. Eesti parteijuhtkonnal oli võimalus mõjutada julgeolekuorganeid ka “nomenklatuuri” süsteemi kaudu, milleks oli ÜK(b)P KK-s kehtestatud loetelu ametikohtadest, millele asumiseks on vaja Keskkomitee kinnitust. NKVD, NKGB ja NKO territoriaalseid kaadreid kureeris EK(b)P KK Kaadrite osakonna erikaadrite sektor. Praktilises tegevuses tähendas see EK(b)P KK Büroo poolt NKGB nomenklatuursetele ametikohtadele töötajate formaalset kinnitamist ja abi NKGB kaadrite komplekteerimiseks. Ei ole andmeid, et KK Büroo oleks vabastanud kedagi NKGB juhtivtöötajatest omal initsiatiivil. On oluline, et tähtsamad nomenklatuursete ametikohad oli ka ÜK(b)P KK nomenklatuuris, kes tegi sisulisi kinnitamistõhususi. 1944. aasta 14. novembri seisuga kuulus ÜK(b)P KK nomenklatuuri “erikaadritest” Eesti NSV NKVD rahvakomissar, tema asetäitjad ja Miilit-savalitsuse poliitosakonna ülem, Eesti NSV NKGB rahvakomissar ja tema asetäitjad, 2., uurimis-, “A” ja “V” osakondade ülemad, NKGB Eesti raudtee Transpordi osakonna ülem, NKGB Eesti basseini Veetranspordi osakonna ülem, Eesti NSV Sõjakomissar ja Eesti NSV “Osoviahimi” Kesknõukogu esimees, edaspidi see nimekiri täienes.³⁶ Kui 1944. aastal esitati Eesti NSV NKGB poolt EK(b)P Keskkomiteele taotlusi ametikohtadele kinnitamiseks üsna püüdliselt ja süstemaatiliselt, siis edaspidi on täheldatav selles küsimuses tahtlik või tahtmatu lohakus.

*“Likvideerida lühima ajaga kodanlik-natsionalistlik pörandaalune ja selle relvastatud banded, likvideerida kulaklus kui klass!”
Riikliku julgeoleku ministeerium (MGB) ja selle organid Eesti NSV-s 1946–1949*

1945. aasta detsembris toimunud Lavrenti Beria vabastamine NSVL Siseasjade rahvakomissari ametist ja sellele kohale Sergei Kruglovi määramine märkis riikliku julgeoleku organites oluliste muutuste algust. 15. märtsil 1946 seadusega reorganiseeriti Nõukogude Liidu valitsus. Rahvakomissaride Nõukogu muudeti Ministrite Nõukoguks (MN) ning rahvakomissa-

³⁶ Ametikohtade nimekiri, mis kuuluvad ÜK(b)P nomenklatuuri, 14.11.1944, ERAF, f. 1, n. 307, s. 109, l. 2p–3.

riaadid, sealhulgas NKVD ja NKGB, ministeeriumideks (vastavalt MVD ja MGB). Märtsikuus nimetati Beria Poliitbüroo liikmeks ja MN esimehe asetäitjaks ning sealjuures anti tema "jälgimise alla" 11 ministeeriumi, sh MVD ja MGB. Stalini plaanide hulka ei kuulunud tookord aga Beria positsioonide tugevdamine ja uut süsteemi muudeti juba veebruaris 1947, kui MGB allutati Poliitbüroo jälgimise alla. Poliitbüroo 17. septembri 1947 otsusega anti MGB ÜK(b)P KK sekretäri Aleksei Kuznetsovi "jälgimise alla". Poliitbüroo otsusega 10. juulist 1948 reorganiseeriti ÜK(b)P KK aparaat, kaadrite valitsus kaotati ja organiseeritavad osakonnad pidid oma kureeritavates valdkondades kaadrialikut teostama ja kontrollima partei ja valitsuse otsuste täitmist. "Erikaadrid" ja riikliku julgeoleku organite küsimused määrati administratiivosakonna kureerimise alla. Administratiivosakonna juhatajaks määrati J. Andrejev ja üldiseks juhiks sai KK sekretär A. Kuznetsov. Kui Poliitbüroo 15. veebruari 1949 otsusega võeti Kuznetsov oma ametikohalt maha (hiljem arreteeriti), siis Beria (ja Malenkovi) mõju MGB üle teataval määral taastus.³⁷

Poliitbüroo 4. mai 1946 otsusega vabastati V. Merkulov julgeoleku-ministri ametist ja määrati sellele kohale senine "Smerši" ülem kindralpolkovnik Viktor Abakumov, kes pidi Stalini nägemuse järgi olema see, kes vabastab MGB Beria mõju alt. Abakumovi tulekuga liideti MGB-ga "Smerš" ja Abakumov määras hulga seniseid "Smerši" ohvitseri ametikohtadele MGB territoriaalorganitesse. Abakumov suhtus MVD-sse üleolevalt, nimetades neid "miilitsateks" ja saavutas hulga MVD asutuste ja funktsioonide (sh ka miilitsa) üleandmise MGB alluvusse.

Nõukogude Liidu juhtkond pani sõjajärgsel perioodil riikliku julgeoleku organitele järgmised põhiülesanded:

- 1) Välisluuretegevuse vallas: kõikehõlmava informatsiooni hankimine vaenlase kohta, eelkõige USA ja Inglismaa kohta (poliitiliste plaanide, sõjalis-majandusliku potentsiaali, õõnestustegevuse plaanide, agentide saatmise plaanide kohta); Nõukogude-vastase emigratsiooni laostamine, välismaa Nõukogude-vastaste keskuste ja organisatsioonide reaktiivse olemuse paljastamine ja õõnestustegevuse tõkestamine;
- 2) Vastuluure vallas: võitluse tugevdamine imperialistlike luurete, peamiselt USA ja Inglismaa, õõnestustegevusega, diplomaatide ja teiste välismaalaste seas tegutsevate luurajate vaenulike aktsioonide tõkestamine; Kodumaa reeturite, äraandjate ja fašistlike okupantide käsilaste väljaselgitamine repatriantide ja reemigrantide seast, keda võisid kasutada USA ja teiste NATO maade luureteenistused;

³⁷ Khlevnyuk, "Stalin i organŭ", 537–541.

- 3) Imperialistlike luureteenistuste agentide, end varjavate äraandjate, saksa fašistlike okupantide käsilaste jt riiklike kurjategijate operatiivne tagaotsimine;
- 4) Võitluses kodanlike natsionalistidega ja teiste Nõukogude-vastaste elementidega – relvastatud natsionalistliku põrandaaluse likvideerimine Ukraina ja Valgevene lääneoblastites ja Baltikumi liiduvabariikides, kirikutegelaste, sektantide jt vaenulike elementide tegevuse tõkestamine.³⁸

1946. aasta lõpust aktiveerus vastuluure töö sellise inglise ja ameerika luuretegevuse suhtes, mida need viisid läbi kasutades luuretootajaid ja agente Nõukogude Liitu saadetud diplomaatide, spetsialistide, ajakirjanike jt kätte all. ÜK(b)P KK otsus 20. augustist 1946 nägi ette USA ja Inglise luurete vastase võitluse järsku tugevdamist ja viitas puuduste hulgas sellele, et agente otsiti üksnes repatriantide seast.³⁹ 2. veebruaril 1947 andis NSVL MGB välja käskkirja nr 0048 “Vastuluurealase töö tugevdamiseks võitluseks Inglise ja Ameerika luure agentuuriga”, mis aktsenteeris MGB operatiivtöö põhiülesandena võitluse “imperialistlike”, eriti Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide agentuuridega.⁴⁰

Märksa massilisemat iseloomu omas aga sel perioodil võitlus “natsionalistidega” ja “poliitilise banditismiga” Nõukogude Liidu läänepiirkondades. Julgeolekuorganite ajalookäsitluse järgi “kujutas tõsist ohtu Nõukogude-vastase kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse vaenulik tegevus Ukraina ja Valgevene lääneoblastites ning Läti, Eesti ja Leedu territooriumidel. Natsionalistlik põrandaalune püüdis vastu seista sotsialistlikele muudatustele Nõukogudemaa nendes rajoonides. Imperialistlikud luureteenistused kasutasid seda kui baasi õhnestustegevuse aktiveerimiseks NSVL vastu.” Kõige hullemaks peeti olukorda Ukrainas, kus põhiliseks “Nõukogude-vastaseks natsionalistlikuks organisatsiooniks” oli Ukraina Natsionalistide Organisatsioon (OUN), mille relvastatud tiiva moodustas rohkearvuline Ukraina Ülestõusarmee (UPA).⁴¹ Rahvusliku relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses eristati kolme etappi:

³⁸ *Istoriya Sovetskikh organov*, 454.

³⁹ Samas, 460.

⁴⁰ V. Abramov, *Kontrrazvedka – shchit i mech protiv Abvera i TsRU* (Moskva: Jauza, 2006), 154; P. P. Dilanyan “O nekotorykh voprosakh borby organov gosbesopasnosti s razvedyvatel'no-podryvnoi deyatel'nost'yu amerikanskoj i angliiskoj razvedok”, *Istoricheskie chteniya na Lubyanke*, 2001, *Otechestvennyye spetssluzhby v poslevoennyye gody 1945–1953* (Moskva, 2002), 33.

⁴¹ *Istoriya Sovetskikh organov*, 452.

- 1) “relvastatud natsionalistlike bandiitlike formeeringute” avalike väljastumiste mahasurumine;
- 2) “natsionalistliku põrandaaluse” purustamine;
- 3) põrandaaluse jäänuste hävitamine, üksikute “bandiitide” ja väikeste gruppide kinnivõtmine.⁴²

Esimene etapp lõppes Nõukogude Liidu lääneterriitoriumidel 1946. aasta lõpuks, teine kestis 1947. aastast kuni (piirkonniti erinevalt) 1951–53 aastani ja selle käigus keskenduti agentuurtöö tõhustamisele. Sellele pandi alus NSVL MGB käskkirjaga nr 00207 22. aprillist 1947 “Võitluse tugevdamisest natsionalistliku põrandaalusega ja tema relvastatud bandedega Ukraina NSV-s” ja sellele järgnenud analoogiliste käskkirjadega teiste kõne all olevate liiduvabariikide suhtes. Põhiliseks MGB võitlusvahendiks olid agendid, kes olid viidud põrandaalustesse organisatsioonidesse või värvatud nende liikmete seast.⁴³ Lisaks tegevusele Nõukogude Liidu territooriumil tegeles MGB “välismaa Nõukogude-vastaste natsionalistlike (“emigrantlike”) keskuste” tegevuse tõkestamisega, saates nendesse oma agente ja võttes oma kontrolli alla nende sidekanalid Nõukogude Liidus.

NSVL MGB 28. märtsi 1946 direktiivis nr 030 “Puudujääkide kõrvaldamisest Nõukogude-vastaste elementide väljaselgitamise ja paljastamisel” juhiti tähelepanu vajadusele keskenduda eelkõige Nõukogude-vastaste gruppide läbitötlusele ja Nõukogude-vastaseid väljaütlemisi toime pannud üksikisikute puhul piirduda “profülaktiliste meetmetega”. NSVL MGB 11. aprilli 1946 juhtnõrides määrati kindlaks “profülakteerimise” kord, kelle suhtes soovitati läbi viia vestlusi, mõjutada neid agentide kaudu jne.⁴⁴ Kõrgem karistusmäär – surmanuhtlus – kaotati rahuajaks Nõukogude Liidus 26. mail 1947 ja asendati 25 aastase vabadusekaotusega. Siiski jäid need liberaliseerimisvarjundiga arengud lühikeseks, sest alanud “külm sõda” taastas ideoloogiliste vaenlaste suhtes totaalset kontrolli kuni 1930. aastate stiilis massioperatsioonide läbiviimiseni, eriti läänepiirkondades (näiteks 1948. aasta mais Leedus, 1949. aastal Eestis, Lätis ja Leedus ning Moldaavias jne).⁴⁵ Ka surmanuhtlust lubati 12. jaanuari 1950 seadlusega uuesti rakendada “Kodumaa reeturite” (Vene NFSV Kriminaalkodeksi § 58-1“a” järgi) ja mõnede teiste “kontrrrevolutsiooniliste” kuritegude eest, mis sisuliselt taastas endise korra.

⁴² *Istoriya Sovetskikh organov*, 470.

⁴³ Agentuur-operatiivtöö meetodid vt: Saueauk, “Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat”, 48–49.

⁴⁴ *Istoriya Sovetskikh organov*, 482.

⁴⁵ Lazarev, “Deyatel’nost’ organov”, 18.

MGB struktuurimuudatused kinnitati Poliitbüroo poolt 1946. aasta mai alguses. Võrreldes NKGB struktuuriga leidsid aset järgmised põhimõttelised muudatused, mis muutsid vastavaid tööliine ka Eesti NSV MGB-s:

- a) NSVL MGB 1. ja 2. Valitsus tõsteti peavalitsuse staatusesse;
- b) Peavalitsuse koosseisus moodustati 2-N osakond (hiljem valitsus), mis juhtis võitlust “kodanlike natsionalistidega” ning juhtis vastmoodustatud Ukraina NSV ja Leedu NSV MGB 2-N valitsuste ja Valgevene NSV, Läti NSV ja Eesti NSV MGB 2-N osakondade tööd.⁴⁶ 2-N tööliini juhtis 1947–51 2. Peavalitsuse asetäitja kindralleitnant Jakov Jedunov;
- c) Peavalitsus sai uue tööliini – sõjaväe vastuluureorganite juhtimine (senine “Smerš”);
- d) Valitsus – Nõukogude Liitu paisatud võõrriikide luurete agentuuri jt vaenulike elementide operatiivne tagaotsimine. Osakonna loomine oli tingitud olukorrast, et 1946. aasta alguseks oli ainuüksi üleliiduliselt tagaotsitavaid isikuid mõned kümned tuhanded, nende seas “hitlerlikud agendid, reeturid, äraandjad jt isikud, kes olid toime pannud kuritegusid Nõukogude Kodumaa vastu”;⁴⁷
- e) Valitsus (“operatiiv”-) – salajane jälitamine, arreteerimised ja läbiotsimised;
- f) Valitsus - šifreerimine, dešifreerimine, eriside ja riigisaladusele juurdepääsu kontroll (senine 5. valitsus);
- g) Transpordi valitsus – vastuluure ja võitlus riigivastaste elementidega transpordivaldkonnas (senine 3. Valitsus);
- h) Osakond “V” – NSVL Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 10. novembrist 1945 kaotati ära eraisikute rahvusvaheliste ja ametlike kirjade ametlik kontroll (“sõjatsensuur”) ja viidi sisse salajane läbivaatus (“perlustratsioon”) nende isikute kirjavahetuse suhtes, kes pakkusid “operatiivset huvi”;
- i) Osakond “D” – dokumentide ekspertiis, operatiivdokumentide valmistamine;
- j) Osakond “K” – riikliku julgeoleku tagamine tuumatööstuse objektidel;
- k) Osakond “O” – operatiivtöö kõikide konfessioonide vaimulike, sektantide seas. Vaimulike puhul oli samuti põhitähelepanu all nende võimalikud sidemed võõrriikide luuretega;
- l) Vanglate osakond– MGB vanglate juhtimine, sh perifeerias, moodustati 1946. aasta sügisel. Vanglate osakonna kureerida oli ka Eesti NSV MGB Sisevangla;

⁴⁶ *Istoriya Sovetskikh organov*, 455.

⁴⁷ Samas, 451.

- m) Erinõupidamine NSVL MGB ministri juures – MGB uuritavates süüasjades kohtuväliste karistusotsuste tegemine (Erinõupidamise aparraadi koosseisud määras MGB kindlaks 2. novembril 1946);
- n) Valve peavalitsus – partei ja valitsuse juhtivate kaadrite kaitse (senine 6. Valitsus);
- o) Administratiiv-majandus-finantsvalitsus jaotati Majandusvalitsuseks ja Finantsosakonnaks.

Lisaks moodustati NSVL MGB struktuuris rida üksusi, mis Eesti NSV julgeolekuorganite ajaloo teemas käsitlust ei vaja.⁴⁸ Järgnevatel aastatel suures Abakumovi ja MGB mõjuvõim veelgi ja selle tagajärjeks oli mõnede tegevusvaldkondade-struktuuriüksuste ületoomine MVD-st MGB-sse. 21. jaanuaril 1947 vormistati sisevägede üleviimine MGB alluvusse, nende juhtimiseks loodi NSVL MGB Sisevägede Peavalitsus (GUVV). Samal ajal anti MGB Transpordi valitsuse alluvusse üle MVD transpordimiilits (seni tegutses paralleelselt transpordi julgeolekuorganitega). NSVL MGB käskkirjaga 19. juunist 1947 reorganiseeriti Transpordi valitsus NSVL MGB Raudtee- ja Veetranspordi Valve Peavalitsuseks. NSVL MN määrusega 6. aprillist 1948. viidi MGB-sse üle eriti tähtsate tööstusettevõtete ja raudtee valve väed. Samas võttis J. Stalin MGB-lt välisluure funktsioonid – NSVL MN otsusega 30. maist 1947 moodustati NSVL MN juures asuv Informatsiooni Komitee (KI), mille eesotsa sai Vjatšeslav Molotov ja mis pidi ühendama kõik riiklikud välisluureteenistused. NSVL MGB 1. Peavalitsus kaotati.

Eesti NSV tasandile jõudsid muudatused paari või mõnekuulise viivitusega ja kestsid kuni 1947. aasta keskpaigani. Kujunes välja süsteem, kus MGB ja MVD, olles küll üleliidulis-vabariiklikud ministeeriumid, ei allunud kohalikule (Eesti NSV) Ministrite Nõukogule, vaid otse üleliidulisele ministeeriumile. MVD asutustest jäi keskseks Eesti NSV MVD, mille põhiülesandeks jäi esialgu võitlus relvastatud vastupanuliikumisega ja kriminaalkuritegevusega ning kinnipidamisasutuste haldamine. Eesti NSV MVD alluvuses jäid tegutsema sõjavangilaagrid. 1949. aasta lõpus saadeti nendest sõjavangid minema ja 15 veebruaril 1950 likvideeriti Eesti NSV MVD sõjavangide ja interneeritute osakond ja kaks viimast sõjavangilaagrit. 1946. aasta juulis-augustis organiseeriti Kirde-Eestis, eelkõige tuumatööstuse tooraine hankimise organiseerimiseks NSVL MVD Kombinaadi nr 7 Parandus-töölaager ja Ehitus (*ITL i Stroitel'stvo i kombinata № 7*, augustist 1947 “Ehitus nr 907 ja ITL”, 1949–50 “Ehitus 447 ja ITL”).⁴⁹

⁴⁸ LUBYANKA: *Organj*, 138–142.

⁴⁹ <<http://www.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-152.htm>> (2.2.2009).

Eesti NSV MVD-le ei allunud endiselt MVD piirivalvevägede piirivalvesalgad (Tallinnas, Kuressaares ja Rakveres). MVD “Baltvojenmorstroj” anti märtsis 1946 sõjaehituse ministeeriumi alluvusse.

Eesti NSV MGB tähtsus Eesti NSV MVD ja teiste siinsete julgeolekuorganite suhtes tõusis (sarnaselt üleliidulisele ministeeriumile) eelkõige pärast 1947. aasta jaanuari, millal Eesti NSV MVD Banditismivastase Võitluse osakond (OBB) anti üle MGB-le koos kohustusega likvideerida “banditism” lühima aja jooksul. Samal ajal läksid MGB koosseisu MVD sisevägede üksused – 138. ja 260. laskurpolk. Pärast NSVL MGB Raudtee- ja veetranspordi valve Peavalitsuse moodustamist 1947. aastal tõsteti Eesti raudtee MGB Transpordi osakonna staatust, see organiseeriti MGB Valve valitsuseks Eesti raudteel (ülem A. Grigorjev). Veetranspordi organid nimetati ümber Eesti basseini MGB Valve osakonnaks (ülem I. Surovitskih, alates 1948 senine Leningradi basseini VO ülem alampolkovnik Ivan Dolgintsev). Siinsetest sõjaväe julgeolekuorganitest muutus tähtsaimaks veebruaris 1946 KBF-ist eraldatud Põhja-Balti Laevastiku (8. Sõjamerelaevastiku) MGB vastuluureosakond.

Kesksete poliitilise õigusemõistmise asutustena jäid tegutsema MVD vägede Eesti NSV sõjaväeprokuratuur ja Sõjatribunal, kuid oluliseks karistusasutuseks sai ka Erinõupidamine NSVL MGB ministri juures (lisaks suurele hulgale uurimisalustele tegi see otsused ka 1949. aastal küüditatud “natsionalistide” igaveseks ajaks asumisele jätmise kohta). NSVL MVD juures asuva Erinõupidamise tähtsus vähenes ja 21. juulil 1950 see kaotati. 1948. aastal muudeti raudtee- (sh Eesti raudtee) ja veetranspordi sõjatribunalid ja sõjaväeprokuratuurid taas liinikohtuteks ja prokuratuurideks.

Poliitbüroo otsusega 24. märtsist 1947 kaotati ära ÜK(b)P KK Eesti, Läti ja Leedu bürood põhjusel, et selle ülesandeid saavad nüüd täita liiduvabariikide parteikomiteed vahetult. Julgeolekuorganite jaoks tähendas see NSVL MVD-MGB Eesti voliniku kui kohapealse kõrgema ülevaataja ära kaotamist. Eesti NSV siseministriks jäi A. Resev, kuid ministri asetäitjaks määrati polkovnik Aleksei Barannikov, kelle senine ametikoht oli NSVL NKVD Banditismivastase võitluse peavalitsuse 5. osakonna ülem ja kelle määramine pidi tõenäoliselt tõstma relvastatud vastupanuliikumisega võitluse efektiivsust. Ministri asetäitjana mitte-operatiivalal jätkas esialgu N. Gratšov, kelle asemele määrati sügisel 1947 välja senine Eesti NSV MVD Sõjavangide ja interneeritute osakonna ülem alampolkovnik Nikolai Santšuk. 1948. aasta aprillis see asetäitja ametikoht kaotati ja Santšuk määrati ministri asetäitjana paranduslike tööde kolooniate ülemaks. Siseministri asetäitjaks kaadrite alal jäi A. Smirnov. Aprillis 1948 vahetati ministri ase-

täitja miilitsa alal A. Kalvo senise Moldaavia NSV MVD ministri asetäitja miilitsa alal, miilitsapolkovnik Ivan Gonjajevi vastu. 1949. aasta juulis vahetati A. Barannikov välja senise Leningradi miilitsaülema, 2. järgu miilitsakomissari Iona Ivanoviga. Need vahetused markeerisid tõenäoliselt MVD tollast prioriteeti – võitlust kriminaalkuritegevusega.

Eesti NSV MGB juhtkonnas võrreldes NKGB ajaga olulisi muudatusi ei toimunud. Minister B. Kummi esimeseks asetäitjaks tõusis senine asetäitja P. Pastelnjak, asetäitja A. Mihhailov ja asetäitja kaadrite alal V. Vedejev jäid samadele ametikohtadele. Vaid ministri abiks (majandus-haldusküsimustes) määrati senine osakonnaülem polkovnik Georgi Melnikov.

1947. aastaks kujunes NSVL MGB eeskujul välja Eesti NSV MGB struktuur, mis säilitas oma kuju mõningate muudatustega kuni 1953. aastani.⁵⁰ Kuni 1948 aastani jätkas tööd 1. osakond (välisluure), mis oli organiseeritud 4. osakonna baasil.⁵¹ Üks olulisemaid muudatusi oli 2-N osakonna loomine novembris 1946, mille ülesandeks sai “kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse”, s.o Eesti iseseisvusmeelsete isikute jälitamine ja arreteerimine. 2-N osakonna tööd kureeris NSVL MGB 2. Peavalitsuse vastav 2-N allüksus. 1947. aasta keskel ühendati selle osakonnaga ka MVD-st ületoodud Banditismivastase Võitluse Osakond (OBB), misjärel sai osakonnas 2-N keskne rahvusliku liikumisega võitlemise üksus. KGB ajalookäsitluse kohaselt lõppes 1946. aastaks esimene “natsionalistide hävitamise” etapp, kus põhiline võitlusvorm oli “tšekistlik-sõjaväeline operatsioon”. NSVL MN 20. jaanuari 1947 määruse alusel anti NSVL MGB ja MVD ühiskäskkirjaga nr 0074/0029 21. jaanuarist 1947 Eesti NSV MVD OBB üle Eesti NSV MGB koosseisu.⁵² OBB koosseisus oli ette nähtud 187 töötajat pluss 500 koosseisulist hävituspataljoniast. Tegelikult anti üle 437 inimest, sh 276 hävituspataljoniast võitlejat ning 116 agenti, 1240 informatorit ja 24 residentit. Pärast ülevõtmist koostatud OBB töö ülevaate kohaselt oli 1947. aasta 1. märtsi seisuga arvel 37 relvastatud “bandiitlikku gruppi” kokku 173 liikmega. Minister B. Kumm täpsustas OBB funktsioone ja sätestas, et MGB OBB tööliin on “poliitiline banditism”, mis eristub “kriminaalsest banditismist”, mis jäi edasi Eesti NSV MVD vastutusalasse.⁵³ MGB kohalikes osakondades organiseeriti 2-N jaoskonnad, neid hakkasid juhtima otseselt osakonnaülema asetäitja (samal ajal

⁵⁰ Vt tabel 3.

⁵¹ ENSV NKGB/MGB välisluure tegevusest vt: Jaak Pihlau, “Lehekülgi Eesti lähiajaloo: kuidas ENSV MGB välisluureülem GULAG-i arhipelaagi sattus”, *Tuna* 3 (2007), 99–110.

⁵² Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud*, 133–150.

⁵³ ENSV MGB ministri direktiiv nr 489 “ENSV MGB maakonnaosakondade operatiivsetest funktsioonidest banditismivastases võitluses”, 25.3.1947, ärakiri, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 80, l. 46–47.

jaoskonna ülem) ja 2-N jaoskonnaülema asetäitja. 22. juulil 1947 andis Eesti NSV MGB välja käskkirja nr 0043 “aktiivsete bandede otsustavaks hävitamiseks” mitte hiljem kui 15. septembriks 1947. Käskkiri kohustas mh käsitlema ründeid partei ja Nõukogude aktiivile ja riigiasutustele kui “erakorralist juhtumit ja tõsist läbikukkumist oma agentuuritöös”. Organiseeriti 18 operatiivgruppi 3–4 operatiivtöötajaga erinevate metsavennagruppide hävitamiseks, mida toetasid sõjaliselt 260. laskurpolgu üksused.⁵⁴

Plaanipärase agentuur-operatiivtöö raames tuli 2-N tööliinis operatiivvarvele võtta ja läbitöötlust teostada järgmiste kategooriate suhtes:

- 1) “kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja gruppide osalised, kes peavad sidet välismaiste emigrantlike keskustega (VEK);
- 2) emigrandid, kes on kohale paisatud VEK poolt;
- 3) kohaliku tähtsusega kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide osalised;
- 4) Nõukogude-vastase elemendi välismaale üleviijad (v.a välisluuretega sidemeid omavad);
- 5) kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse väljapaistvad tegelased okupatsiooniperioodil, nats. valitsuse, nats. komiteede ja teiste natsionalistlike organisatsioonide liikmed;
- 6) natsionalistlike parteide, “Kaitseliidu”, Isamaaliidu, Tööpartei, Rahvapartei ja Sotsialistliku partei juhid;
- 7) väljapaistvad kodanliku Eesti valitsuse tegelased, ministrid, olulisemad valitsusametnikud;
- 8) kodanliku ja okupatsiooniperioodi Eesti ohvitserid;
- 9) Lisaks tuli ära näidata:
- 10) tegutsevate bandiidigruppide liikmed;
- 11) illegaalses olukorras olevad üksikbandiidid ja illegaalid.”⁵⁵

1948. aasta alguseks oli 2-N osakonnas 4 jaoskonda (3 operatiivtöö ja 4 hävituspataljoni töö juhtimise jaoskond). Aprillis 1948 vahetati osakonnaülem alampolkovnik Grigori Živaga välja senise 1. osakonna ülema alampolkovniku Dmitri Taevere vastu, mis muuhulgas tähendas ka agentuurmeetmete edasist tõhustamist. Abimeetmetena nägi Taevere vastutavate partei- ja Nõukogude töötajate komandeerimist kohtadele, et tugevdada parteipoliitilist tööd ja puhastada kohalikud asutused “bandiitide” käsi-

⁵⁴ ENSV MGB 1947 a. käskkiri nr 0043 “Otsustavate meetmete kasutuselevõtmisest relvastatud natsionalistlike bandede likvideerimiseks Eesti NSV territooriumil”, 22.7.1947, ERAF, f. 131SM, n.1, s. 82, l. 4–13.

⁵⁵ Aruanne MGB Viljandi maakonnaosakonna tööst “kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse liikumise ja poliitilise banditismi vastase võitluse liinis 1947. a augustikuu kohta” ENSV MGB 2-N osakonna ülemale, 31.8.1947, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 85, l. 1–3.

lastest ja muudest kahtlastest isikutest, samuti viia läbi agitatsioonimeetmeid.⁵⁶ Siiski ei saavutatud metsavendluse likvideerimist ka 1948. aastal. Vastupidi, EK(b)P KK Büroo võttis 31. mail 1948 vastu otsuse “Mitterahuldavast tööst võitluses banditismiga Läänemaal ja Saaremaal”, kus otsesõnu viidati MGB halvale tööle.⁵⁷ Siitpeale hakkab seoses “banditismivastase võitlusega” Eesti NSV MGB-d survestama ka EK(b)P juhtkond. EK(b)P KK esimene sekretär N. Karotamm nõudis, et EK(b)P maakonnakomiteed peavad edaspidi kontrollima, kuidas MGB “banditismiga” võitleb ja loobuma senisest praktikast, kus MGB tegutseb salatsedes. 1948. aasta septembris kirjutas Karotamm Moskvasse, et ei ole MGB tööga “banditismivastases võitluses” rahul ja tegi ettepaneku vahetada välja antud valdkonna eest vastutav ministri esimene asetäitja Pastelnjak, “kes ei suuda oma ülesannetega toime tulla, arvestades ka asjaolu, et minister ise on tihti haige”.⁵⁸

1948. aastal kinnistus Nõukogude Liidu juhtkonnas arusaam, et relvastatud vastupanu ei ole võimalik likvideerida ilma metsavendadele kohalike elanike poolse toetuse elimineerimiseta. See on ka üks olulisemaid eesmärke MGB poolt Eesti elanike massilisel deporteerimisel 1949. aasta märtsis, küüditamisoperatsioonil koodnimega “Priboi”, mida juhtis MGB ja kuhu oli kaasatud praktiliselt kogu Eesti NSV MGB operatiivkoosseis, sh toetavaid ja administratiivseid üksusi, aga ka Eesti NSV MVD koosseis.⁵⁹ Kohapeal juhtis operatsiooni ettevalmistamist ja läbiviimist NSVL MGB ministri asetäitja S. Ogoltsov. EK(b)P KK kiitis deporteerimise (“kulaklike elementide väljasaatmise”, kuigi 2/3 küüditatutest moodustasid hoopis “natsionalistid”) heaks ja tegi deklaratiivselt MGB-le ja EK(b)P maakonnakomiteedele ülesandeks võtta tarvitusele otsustavad meetmed lühima ajaga veel mõnedes maakondades säilinud “kulaklik-natsionalistlike bandiitlike jõukude” jäanukite täielikuks likvideerimiseks.⁶⁰ NSVL ÜN Presiidiumi seadlusega 24. augustist 1949 autasustati “Priboi” ja Moldaavia ning Musta mere rannikualadel läbiviidud deporteerimiste eest kokku 3142 MGB ja MVD töötajat (1964. aastal see seadlus Moldaavia ja Musta mere rannikualade kohta muudeti).⁶¹ Sealhulgas autasustati ka Eesti NSV MGB juhtkonda eesotsas ministriga ja enamikku osakonnaülemaid. Ometi ei

⁵⁶ D. Taevere ettekanne, juuli 1948, mustand, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 128, l. 68–69.

⁵⁷ ERAF, f. 1, n. 4, s. 574.

⁵⁸ Kiri EK(b)P KK sekretäriilt Karotammelt ÜK(b)P KK administratiivosakonna juhatajale Andrejevile, 20.9.1948, ERAF, f. 1, n. 7, s. 11, l. 42.

⁵⁹ Lazarev, “Deyatel’nost’ organov”, 17.

⁶⁰ EK(b)P KK määrus nr BTs-16/30 Erikaust “Kulaklike elementide väljasaatmisest”, 30.3.1949, ERAF, f. 1, n. 5, s. 23, l. 1.

⁶¹ Kokurin, “Organý NKVD”, 274.

andnud deporteerimine mitte kohe loodetud tulemusi. 18. mail 1949 märkis EK(b)P KK Büroo oma istungil “Olukorrast ja meetmetest võitluse tugevdamiseks banditismiga vabariigis”, et Eesti NSV MGB ja ka parteiorganid ei ole siiamani “teinud vajalikke järeldusi täielikult muutunud olukorras seoses üleminekuga kulakluse väljatõrjumise poliitikalt kulakluse kui klassi likvideerimise poliitikale, mille tulemusena on reas maakondades viimase ajani aktiveerunud bandiitlik-terroristlik tegevus”. Ühena konkreetsetest meetmetest käskis KK kohalikel parteikomiteedel valida MGB jaoks välja juuli keskpaigaks igast maakonnast kokku 75 kommunisti ja komnoort, et tugevdada ministeeriumi eesti rahvusest kaadritega.⁶²

Tulles tagasi struktuurimuutuste juurde Eesti NSV MGB-s, sai oluliseks osakonnaks ka reorganiseeritud 5. osakond, millele anti senise Operatiiv-osakonna ülesanded (salajane jälgimine, arreteerimised ja läbiotsimised) ning lisaks 1946. aasta lõpust Nõukogude-vastase elemendi jälitamine ja arreteerimine kaitsetööstuse ettevõtetes, riigi-, ühiskondlikes ja majandusasutustes, samuti ka poliitiliste lendlehtede (“Nõukogude-vastaste anonüümsete dokumentide”) autorite ja levitajate tagaotsimine, riigisaladuse kaitse kontroll jne. Agentuuri värvati tööstusasutustes, põllumajandusasutustes, Nõukogude aparaadis, intelligentsi ja noorsoo ning mitteorganiseerunud elanikkonna seast.⁶³ Osakonna ülemaks toodi senine V. Abakumovi alluv, Gorki Sõjaväeringkonna Vastuluure valitsuse “Smerš” osakonnaülem alampolkovnik Jevgeni Nikolski.

Olulise uue struktuuriüksusena tuleks mainida ka 4. osakonda, mille ülesandeks sai üleliiduliselt või liiduvabariiklikult tagaotsitavaks kuulutatud isikute (Saksa agendid ja muud Nõukogude-vastased elemendid) tagaotsimine, sh agentuuri kasutades. Aastaks 1947 tõusis esikohale Inglise, Ameerika jt luurete agentide tagaotsimine. Osakonnaülemaks toodi senine Leedu NSV MGB ministri asetäitja polkovnik Ilja Kurov.

Eesti NSV MGB kohalikud osakonnad jäid valdavalt samaks, lisaks organiseeriti Tallinna linnaosakond. Suurim kohalik osakond – Tartu linnaosakond – reorganiseeriti keskparaadi osakonnaga võrdse staatusega Tartu osakonnaks ning Pärnu maakonnaosakond linnaosakonnaks. Pärast Hiiu maakonna moodustamist 1946. aastal moodustati Eesti NSV MGB Hiiu maakonnaosakond ja 1949. aastal pärast Jõgeva ja Jõhvi maakondade moodustamist vastavad maakonnaosakonnad. Maakonnakeskustest kaugemal hakati eelkõige relvastatud vastupanuliikumisega võitlemiseks orga-

⁶² Istungi protokoll nr 26, 18.5.1949, ERAF, f. 1, n. 4, s. 757.

⁶³ ENSV MGB Tartu osakonna töö seisust 5. osakonna liinis, 30.1.1947, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 117, l. 36–39.

niseerima kohalike osakondade alluvuses valdadevahelisi operatiivpunkte. Operatiivpunktide baasil moodustati hiljem valdadevahelised jaoskonnad.

Maakonnaosakonna juhtimisest ja tööjaotusest annab ülevaate Järva maakonnaosakonna põhimäärus 1946. aasta lõpust. Selle kohaselt juhtis osakonna ülem vastuluuregruppi, kuhu kuulusid osakonnaülem ja vanemoperatiivvolinik. Grupi tööülesannete hulka kuulusid läbitöötused isikute suhtes, keda kahtlustati kuulumises Inglise, Ameerika, Rootsi ja Soome jt Euroopa ja Aasia riikide ning endise Saksamaa luure agentuuri hulka, samuti isikute suhtes, kes omasid kahtlast kirjavahetust või muid sidemeid nende riikidega, samuti kodanliku Eesti organisatsioonide juhtide ja aktiivsete liikmete läbitöötlus, kes tegutsesid Saksa okupatsiooni ajal. Osakonnaülema kureerida olid vanemuurija, operatiivpunktid ja valdade operatiivse teenindamise grupp. Ülema asetäitja otsealluvuses olid "kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse" vastase võitluse grupp, tagaotsimise (4. osakonna) grupp ja 5. osakonna grupp.⁶⁴

Seoses Eesti NSV MGB struktuuri laiendamisega kasvas kaadripõud. 1946. aastal sooviti leida 100 neidu (soovitavalt komsomoli liikmeid) tööks "V"-osakonnas, mille kohta tegi juulis otsuse EK(b)P KK, samuti sooviti leida inimesi operatiivpunktide koosseisude täitmiseks.⁶⁵ Erikaadrite sektori aruande kohaselt olid 1946. aasta lõpuks MGB koosseisud Eestis täidetud 86,8% ulatuses, aasta jooksul võeti operatiiv- ja juhtivale tööle 155 isikut, vallandati 49.⁶⁶ 19. detsembril 1947 kiitis EK(b)P KK heaks 110 Eesti NSV MGB ja MVD töötaja autasustamise Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga Tšekaa (riikliku julgeoleku organite) 30. aastapäeva puhul.⁶⁷

ÜK(b)P KK Orgbüroo 5. oktoobri 1946 otsusega korrastati ÜK(b)P KK nomenklatuuri, st ametikohtade nimestikku, kes pidid kohale määratama ja vabastatama alles pärast ÜK(b)P KK otsust. Liiduvabariikide KK-delt oodati abi kaadrite iseloomustamisel. 1947. aasta jaanuaris kinnitati EK(b)P KK poolt uus nomenklatuuri loetelu, kus oli arvestatud ka 1946. aasta lõpus toimunud struktuurimuudatusi.⁶⁸ Uues nomenklatuuris eristati Eesti NSV MGB osas ÜK(b)P KK nomenklatuur (4 ametikohta), EK(b)P KK parteinomenklatuur (32) ja EKbK KK arvestus-reservnomenklatuur (16). Eesti NSV MGB-st kuulusid üleliidulisse nomenklatuuri minister ja tema asetäitjad, kes kuulusid samal ajal ka EK(b)P KK põhinomenklatuuri koos

⁶⁴ Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud*, 186–189.

⁶⁵ EK(b)P KK Büroo otsus, juuli 1946, ERAF, f. 1, n. 4, s. 308, l. 41; ERAF, f. 1, n. 4, s. 41, l. 8.

⁶⁶ Aruanne EK(b)P KK erikaadrite sektori tööst kaadritega 1946. aastal, dateerimata, ERAF, f. 1, n. 48, s. 38, l. 125–131.

⁶⁷ EK(b)P KK Büroo istungi protokoll 19.12.1947, ERAF, f. 1, n. 4, s. 475, l. 4.

⁶⁸ Nomenklatuursete ametikohtade nimekiri, 6.1.1947, ERAF, f. 1, n. 4, s. 404, l. 88.

keskosakondade ülematega. Jaoskondade ülemaid parteinomenklatuuri hulka enam ette nähtud ei olnud. Ministeeriumi keskparaadi osas kandis ette minister või tema asetäitja kaadrite alal, esitada tuli materjalid koos objektiivse iseloomustusega.

Eesti NSV MGB, MVD, Riigikontrolli ministeeriumi, Tervishoiu-ministeeriumi, Kohtuministeeriumi, Ülemkohtu, Prokuratuuri, Hüdro-meteoroloogia Peavalitsuse ja Sotsiaalkindlustuse ministeeriumi kaadritega hakkas EK(b)P KK-s tegelema 25. oktoobril 1948 Poliitbüroo otsusega moodustatud administratiivosakond, mille juhatajaks määrati Pavel Anisimov, senine KK Kaadrite osakonna juhataja asetäitja.

“Võtta käest siidkindad!” Minister Moskalenko ja MGB Eesti NSV-s 1950–1953

1949. aasta kujunes Nõukogude Liidu jaoks rahvusvaheliselt üsna raskeks, lääneriikide poolt moodustati NATO, aidati kaasa Saksa Liitvabariigi loomisele. Läänepiirkondades, sh Eesti NSV-s ei olnud olukord relvastatud vastupanuliikumise lämmatamisel ka peale küüditamist märkimisväärselt paranenud.

NSVL MGB jätkas samal ajal oma struktuuride laiendamist ja mõju kasvatamist eelkõige MVD arvelt. NSVL MGB ja MVD ühiskäskkirjaga 17. oktoobrist 1949 anti MVD-st MGB-sse Piirivalvevägede Peavalitsus (GUPV) ja piirivalveväed, Miilitsa Peavalitsus (GUM) ja miilits ning Sõjaväe Ehitusvalitsus ja tema allasutused, mis suurendas MGB koosseisu märgatavalt. Samal ajal taasloodi välisluurega tegelev 1. Valitsus, mis sai esialgu välisvastuluure ülesanded. 1949. aasta lõpust, kui Eesti NSV MVD Miilitsavalitsus allutati Eesti NSV MGB-le (NSVL MVD ja MGB käskkirja nr 00968/00334 17. oktoobrist 1949 alusel), läks MGB juhtkonna koosseisu ka ministri asetäitja miilitsa alal I. Gonjajev. Olulise muudatusena NSVL MGB-s eraldati 5. Valitsusest nn operatiivtöölini (salajane jälgimine, arreteerimised, läbiotsimised) ja moodustati selle tarvis iseseisev üksus – 7. Valitsus. 5. Valitsuse kompetentsi jäid nüüd salajase-poliitilise politsei funktsioonid, st võitlus kõikvõimalike siseriiklike riigivastaste ilmingutega, riigi- ja majandusasutuste, noorsoo, kultuuri- ja teadusvaldkonna, kiriku (osakond “O” kaotati) jms jälgimine, aga ka Nõukogude-vastaste anonüümkirjade ja lendlehtede autorite kindlakstegemine ning riigisaladusele juurdepääsu taotleivate isikute kontroll. 1950. aasta jaanuaris moodustati šifreerimisosakond, mida augustist hakati nimetama osakond “S”.

Kõik need muudatused puudutasid ka Eesti NSV MGB-d ja MVD-d, kuid olulisimaks muudatuseks oli kindlasti Eesti NSV julgeolekuministri

väljavahetamine. 1950. aasta jaanuaris saadeti Moskvast MGB komisjon eesotsas 5. Valitsuse ülema polkovnik A. Volkoviga Eesti NSV MGB tööd kontrollima, pärast mida saabus ÜK(b)P KK otsus minister B. Kummi vabastamiseks.⁶⁹ Arvestades perioodi poliitilist olukorda, võib siiski oletada, et Kummi vabastamine oli otsustatud juba varem sarnaselt 1949. aasta algusest käivitatud Leningradi parteijuhtide vastu suunatud “Leningradi süüasjaga” tuure koguva “Eesti süüasjaga”, mis valmistas ette Eesti NSV juhtivtöötajate väljavahetamist ja oli tingitud poliitilise usalduse kadumisest Karotamme-Kummi põlvkonna “asevalitsejate” vastu. Seda kinnitab ka asjaolu, et ministri asetäitjad P. Pastelnjak ja A. Mihhailov, kes juhtisid tegelikku tööd ja oleksid samuti pidanud vastutama kehvade töötulemuste eest, jäid vähemalt esialgu ametisse edasi.

28. jaanuaril 1950 vabastati Kumm ministri ametist ja julgeolekuministriks nimetati ÜK(b)P KK poolt polkovnik Valentin Moskalenko. Moskalenko senine ametikoht oli küll Tšitaa oblasti MGB valitsuse ülem, kuid on viidatud, et tema kasuks tehtud otsus tugines endisele tööle Abakumovi ametkonnas “Smeršis”, kus ta oli töötanud muuhulgas 38. ja 49. armee “Smerši” osakonna ülemana.⁷⁰ Moskalenko tulek tähendas MGB-lt viimasegi “eesti” kattevarju langemist, samuti uue juhtimisstiili tekkimist, kus minister ise juhtis operatiivtegevust ja peamiste ülesannete täitmist. Sarnaselt oli Leedus toimitud juba 1945. aasta augustis, kui sealse NKGB rahvakomissariks määrati kindralmajor Dmitri Jefimov. Moskalenkost sai *ex officio* EK(b)P KK Büroo liige, kust B. Kumm kohe välja arvati.

Moskalenko esimene proovikivi oli EK(b)P KK 8. pleenum 1950. aasta märtsis ning sellega kaasnenud puhastused võimuladvikus. “Kodanliku natsionalismi” vastane võitlus keerati marionettrežiimi juhtide enda vastu. Arreteeritute seas oli näiteks 13. aprillil 1950 vahistatud 1944–48 MVD Miilitsavalitsuse ülemana töötanud miilitsapolkovnik Arved Kalvo. Kui Kalvo süüasja uurija juhtis minister Moskalenko tähelepanu asjaolule, et Kalvot kui sõjaväelast ja MVD osakonnaülemat sai arreteerida ainult EK(b)P KK ja NSVL MGB ja MVD ministrite nõusolekul, vastas Moskalenko: “Teie olete veel noor, et aru saada tänase päeva poliitikast, tehke mis Teile öeldakse!”⁷¹

⁶⁹ Öiend EK(b)P KK sekretäriilt J. Käbinilt B. Kummi vabastamise põhjustest ENSV riikliku julgeoleku ministri tööst ÜK(b)P KK inspektorile M. Turkinile, 19.9.1950, ERAF, f. 1, n. 6, s. 1423, l. 30. Otsuse Kummi väljavahetamise kohta Moskalenkoga tegi Poliitbüroo 25. jaanuaril 1950.

⁷⁰ Abramov, *Smerš*, 245–246.

⁷¹ Öiend uurimistoimiku nr 45 kohta Arved Kalvo süüasjas, 14.4.1953, ERAF, f. 134SM, n. 1, s. 99, l. 5–10.

Samuti aktiveeris Moskalkenko järsult rahvusliku liikumise ja metsavendade ning nende abistajate vastast võitlust, mis väljendus ka arreteerimiste järsus kasvus. Juba juulis 1950 iseloomustas uus EK(b)P KK I sekretär Johannes Käbin Moskalkenkot niiviisi: “Omades suurt tšekistitöö kogemust, suutis ta kiiresti tundma õppida olukorda vabariigis ja mobiliseerida julgeolekutöötajad otsustavale kodanlik-natsionalistliku pörandaalususe väljajuurimisele. Paljude näitajate poolest on 1950. aasta 1. poolaastaga tehtud rohkem, kui kogu eelmise 1949. aastaga”.⁷² Juba samal, 1950. aastal, omistati Moskalkenkole Lenini orden.

Moskalkenko tulekule järgnesid kõikide operatiivosakondade ja enamiku toetavate osakondade ülemate väljavahetamine.⁷³ Uutele juhtivatele kohtadele määramisel eelistati Nõukogude Liidust kohale saadetud julgeolekuohvitseri. Aprillis saadeti pensionile ministri abi G. Melnikov ja tema asemele määrati osakonnaülem Alfred Pressmann. Võimaluse kaardrimuudatusteks ka kohalike osakondade ülemate osas andis 1950. aastal toimunud Eesti halduskorralduse muutmine, mis seisnes maakondade ärakaotamises ja maarajoonide moodustamises. Vastavalt reorganiseeriti septembris 1950 Eesti NSV MGB kohalikud osakonnad ümber linnaosakondadeks (Narva ja Kohtla-Järve) ja rajooniosakondadeks, mida oli kokku 41. Osakondade juhid kinnitati EK(b)P KK poolt. Esialgu eksisteeris edasi Tartu osakond, Tallinna Linnaosakond kaotati. 1952. aasta suvel toimus Eesti NSV MGB-s uus kohalike allüksuste reorganiseerimine, kui seoses järjekordse stalinliku haldusreformi käigus Eesti NSV-s moodustatud kolme oblastiga organiseeriti nende keskustesse Eesti NSV MGB oblastivalitsused. Need olid ministeeriumi ja rajooniosakondade vaheline tasand ja kujutasid endast Eesti NSV MGB keskaparaadi vähendatud koopiat. Eesti NSV MGB Tallinna, Tartu ja Pärnu oblastite MGB valitsusi hakkasid juhtima kolmeliikmelised juhtkonnad, eesotsas vastavalt polkovnik Nikolai Voronin, major Aleksei Ljapin (oli selleks vahetult enne Eesti NSV-sse komandeeritud) ja major Ivan Kinarov.

1951. aastal asuti välja vahetama ministri asetäitjaid. Aprillis “kutsuti NSVL MGB käsutusse” A. Mihhailov. Uueks asetäitjaks operatiivalal määrati endine minister V. Abakumovi asetäitja kaadrite alal kindralmajor Mihhail Svinelupov, kes oli 1950. aastal Stalini poolt välja vahetatud ÜK(b)P KK Administratiivosakonna juhataja V. Makaroviga, parteiorga-

⁷² Iseloomustus EK(b)P KK sekretäriilt Käbinilt Moskalkenko kohta 7. 7.1950, ERAF, f. 1, n. 6, s. 7438, l. 14.

⁷³ Vt tabel 4.

nite kontrolli tugevdamiseks MGB-s. Svinelupovi jaoks oli tegemist ilmse tagasimineku ametiredelil.

Kui massiline repatrieerimine oli lõppenud, keskendus MGB vastuluretöö 1949. aastast Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia eriteenistuste poolt salaja Nõukogude Liitu paisatud “agentide-illegaalide” tabamisele ja “operatiivmängudele” ehk “raadiomängudele”. Operatiivmängud Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide luureteenistustega algasid 1947. aastast. Tüüpilise näitena on kirjeldatud KGB ajalooõpikus NSVL MGB 2. Peavalitsuse ja Läti NSV MGB ühistöös läbiviidud operatiivmängu koodnimega “Duell” Ameerika, Inglise ja Rootsi luuretega. Operatiivmängu elementide hulka kuulusid “legendeeritud Nõukogude-vastase natsionalistliku iseloomuga grupi loomine”, MGB agentide viimine selle organisatsiooni nimel välismaale ja nende sissesöötmine välisriikide luureteenistusse, välisriikide luureteenistuste desinformeerimine ja Lätisse jm saadetud välisriikide agentuuri arreteerimine.⁷⁴ “Raadiomängude” tarvis moodustati ka Eesti NSV MGB struktuuris Erioperatiivjaoskond. Suuremat tähelepanu hakati pöörama “ideoloogilisele diversioonile”, mille esirinnas sammusid raadiojaamad “Vaba Euroopa”, “Ameerika Häääl” jne. Nõukogude Liidu lääneosas, sh Eesti NSV-s oli selle perioodi põhiprobleem endiselt rahvuslike, iseseisva Eesti taastamise pooldajate ja nende salaorganisatsioonide (“kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse”) ja relvastatud vastupanu (“banditismi”) likvideerimise lõpuleviimine, mis aga Eesti NSV-s kestis edasi ka peale Stalini surma ja MGB likvideerimist 1953. aastal.

Eesti vabariigi iseseisvuse taastamisega tegelevate isikute, “kodanlike natsionalistide” ja “bandiitide” osas jäi keskseks 2-N osakond, mille etteotsa pandi 1950. aastal senine NSVL MGB 2. Peavalitsuse osakonnaülem asetäitja polkovnik Ivan Peregontsev. 1951. aasta novembris asendati ta oma asetäitja alampolkovnik Aleksei Gavriloviga. 1950. aastal jagunes osakond 2-N viieks jaoskonnaks:

1. jsk – kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse liikumise juhtivate tegevlaste jälitamine;
2. jsk – võitlus kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja relvastatud rühmitustega Tallinnas, Narvas ja kuues maakonnas;
3. jsk – võitlus kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja relvastatud rühmitustega ülejäänud maakondades;
4. jsk – hävituspataljoni väljaõpe, kontroll, operatiivne kasutamine ja juhtimine;

⁷⁴ *Istoriya Sovetskikh organov*, 466.

5. jsk – arvestus ja informatsioon.⁷⁵

1953. aasta jaanuariks oli osakonna keskuses 16 töötajat, neist 14 EKP liikmed, neile tuleb aga ka lisada 2-N tööliini ohvitserid oblastivalitsuste ja rajooniosakondade 2-N struktuurides.⁷⁶

1950. aasta suvel taastati Eesti NSV MGB koosseisus välisluurega tegelev 1. osakond, mille tööülesanne oli luuretöö Eesti “emigrantlike keskuste”, st emigrantide organisatsioonide vastu, eelkõige Rootsis, aga ka Lääne-Saksamaal, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja muudes kapitalistlikes riikides.⁷⁷ Samaaegselt menetles muuhulgas eesti pagulaste suhtes algatatud operatiivtoimikuid ka taastatud NSVL MGB 1. Valitsus.⁷⁸ Eesti MGB tarvis koostati luuretöö plaan, mis kinnitati 1. Valitsuse ülema kindralmajor Georgi Utehhiini poolt. Näiteks tuli aktiveerida tööd endise Eesti sõjaväeluure ohvitseri Richard Maasingu kui Inglise luure agendi suhtes.⁷⁹

1951. aastal moodustati NSVL MGB Sisevägede Valitsuse baasil NSVL MGB Sisevalve peavalitsus (GUVO). Sellele järgnes NSVL MGB käskkirjaga 18. juulist 1951 MVD vägede sõjatribunalide ja sõjaväeprokuratuuride ümbernimetamine MGB vägede sõjatribunalideks ja sõjaväeprokuratuurideks. MGB vägede Eesti NSV Sõjatribunali esimeheks jäi justiitspolkovnik Grigori Dõtjuk, MGB vägede Eesti NSV Sõjaväeprokurör justiitspolkovnik Sergei Bõkov vahetati peagi välja justiitspolkovnik Dmitri Nelipa vastu. Eesti NSV MVD jäi sel perioodil repressiivasutuste seas üha marginaalsemaks, prioriteetseks töövaldkonnaks jäid kinnipidamisasutused: vanglad ja paranduslik-tööde kolooniad (ITK). Sarnaselt MGB-le vahetati täielikult välja ka Eesti NSV MVD juhtkond. Juba 1949. aasta novembris oli minister Resevi asetäitja kaadrite alal A. Smirnov välja vahetatud senise Smolenski oblasti MVD valitsuse ülema asetäitjaga kaadrite alal alampolkovnik Ivan Ivanoviga. 1950. aasta juulis sai ministri asetäitjaks paranduslike tööde kolooniate alal N. Santšuki asemel alampolkovnik Nikolai Vlassov, kelle eelmine ametikoht oli Eesti NSV MVD operatiiv-jälituse osakonna ülem. 3. veebruarist 1951 määras NSVL MVD minister Eesti NSV siseministriks kindralmajor Johan Lombaki, staažika tšekisti ja viimatise Eesti

⁷⁵ NSVL MGB 5. osakonna õiend “agentuur-operatiivtöö seisukorrast ENSV MGB 2-N osakonnas”, 1950, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 244, l. 89–90.

⁷⁶ Õiend parteialorganisatsiooni nr 11 tööst, jaanuar 1953, ERAF, f. 1, n. 5(erikaust), s. 50, l. 153.

⁷⁷ ENSV MVD 1953. a käskkiri nr 0021 “Eesti NSV MVD koosseisude väljakuulutamise”, 15.06.1953, f. 17SM, n. 1, s. 51, l. 101–140.

⁷⁸ 1951. aastal olid 1. Peavalitsuse operatiivarvestuses temaatilised literatoimikud näiteks eestlaste kohta Belgias, USA-s, Inglismaal jne, ERAF, f. 138, n. 1, s. 16, l. 41.

⁷⁹ Ürituste plaan ENSV MGB toimikute osas NSVL MGB 1. Valitsuse tööliinis, 1950, väljavõte, ärakiri, ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 8, l. 14–15.

NSV sõjakomissari. Detsembris vahetati välja ministri asetäitja Iona Ivanov senise NSVL MVD Kaug-Põhja Ehituse (“Daljstroj”) poliitvalitsuse ülema polkovnik Vassili Ševtšenkoga.

1951. aasta keskpaigaks oli aga Moskvas langenud ebasoosingusse ka minister V. Abakumov. 1951. aasta juulis kõrvaldati ta ametist ja arreteeriti, teda asendas ajutiselt asetäitja Sergei Ogotsov. 11. juulil 1951 võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo vastu otsuse “Ebarahuldavast olukorrast NSVL MGB-s”. Sellele järgnenud puhastus MGB aparaadis jõudis ka Eesti NSV MGB juhtkonnani. Juulis pidi lahkuma ministri asetäitja kaadrite alal V. Vedejev, samal kuul teatas minister Moskalenko EK(b)P KK-sse, et ka asetäitja P. Pastelnjak on vabastatud “seoses tema raportiga palvega vabastada ta teenistusest ja viia üle MGB reservi seoses haigusega”.⁸⁰ Moskvast määrati seejärel Vedejevi asemele alampolkovnik Aleksandr Trapeznikov, senine Novgorodi oblasti MGB valitsuse ülema asetäitja. 13. juulil saatis ÜK(b)P KK täiesti salajase kirja liiduvabariikide partei- ja julgeolekujuhitidele, milles tutvustati Abakumovi ja tema kaasosaliste kuritegusid partei ja Nõukogude riigi vastu ja teatati nende suhtes kohaldatud karistustest, samuti lootis KK, et MGB-s töötavad kommunistid saavad liiduvabariikide partei keskkomiteede abil kiiresti jagu puudustest MGB töös ja taastavad bolševistliku korra ja parteilise tšekistide töös. KK oli kindel, et liiduvabariikide partei keskkomiteed tugevdavad igakülgset oma tähelepanu ja abi MGB-le, tõstavad oma hoolitsust MGB töötajate poliitilisel kasvatusel ja ideelisel täiustamisel.⁸¹

9. augustil 1951 määrati Poliitbüroo poolt NSVL MGB ministriks ÜK(b)P funktsionär, ÜK(b)P parteikaadrite kontrolli valitsuse ülema asetäitja Semjon Ignatjev. Ignatjev ilmutas tsivilisti kohta ehmatamapanevat drakoonilisust, teatades, et MGB poolt menetletavates uurimistes “on vaja ära võtta siidkindad” ja “ettevaatlikkust säilitades” arreteeritud peksma asuda.⁸² Kuigi see sõnavõtt oli mõeldud MGB keskaparaadi töötajate kõrvadele, leiab koheseid järelkajasid sellele ka Eestist, kus minister Moskalenko õhutas ka isiklikult 1951. aasta operatiivnõupidamistel vägivalla kasutamist, väites, et võitluses “bandiitide ja nende käsilastega on kõik vahendid head, kui nad

⁸⁰ Kiri ENSV riikliku julgeoleku minister Moskalenkolt EK(b)P KK Administratiiv-osakonna juhatajale P. Anissimovile, 4.7.1951, ERAF, f. 1, n. 6, s. 7903, l. 8.

⁸¹ ÜK(b)P KK kinnine kiri “Mitterahuldavast olukorrast NSVL Riikliku Julgeoleku Ministriumis”, 13.07.1951, publitseeritud: *Politbyuro TsK VKP(b) i Sovet Ministrov SSSR 1945–1953*, sost. O. V. Khlevnjuk, I. Gorlitskii, L. P. Kosheleva, A. I. Minyuk, M. J. Prozumenshchikov, L. A. Rogovaya, S. V. Somonova (Moskva: ROSSPEN, 2002), 343–346.

⁸² Sokolov, *Narkomj strakha*, 356.

annavad tulemusi”.⁸³ Kurikuulsaimana on teada juhtum, kus Moskalenko isiklikult oktoobris 1951 raseda naise teiste operatiivtöötajate ees poolsurnuks peksis, mille tagajärjel too ka vanglas suri. Seda juhtumit arutati juba pärast Moskalenko Eestist ärakutsumist ka EKP Keskkomitee Büroos.⁸⁴ Augustikuus määrati ministri asetäitjaks senine Tadžiki NSV Stalinabadi oblasti MGB valitsuse ülem alampolkovnik Aleksandr Tšernov, ametlikult “seoses oblasti likvideerimisega”. 1951. aasta suve lõpus, koos Tšernovi saabumisega, jagati ära asetäitjate kureeritavad operatiivosakonnad: Svinelupovile jäid 1., 2., 4., uurimis-, “B” osakonnad, “D” ja vastorganiseeritud erioperatiivjaoskond. Tšernovi kureerida jäid operatiivosakonnadest 5., 2-N ja 7., lisaks “V” ja “R” osakonnad, kuid et Tšernov käis alatasa seoses oma tööliiniga maakonnades komanderingus, jäid ka need osakonnad Svinelupovile.⁸⁵ Seega hakkas A. Tšernov vastutama võitluse eest “natsionalistide” ja “banditismiga”. See jäi viimaseks muudatuseks Eesti NSV MGB juhtkonnas. Ka A. Tšernovi kohta on andmeid, et ta võttis isiklikult osa arreteeritute peksmisest, sh koos minister Moskalenkoga. Info sellisest tegevusest jõudis ka EKP KK-sse, kus tõdeti, et “1952. aastal leidis aset juhtum, kui A. Tšernov rikkudes sotsialistlikku seadusandlust andis loa keelatud meetodite kasutamiseks uurimise ajal ühe arreteeritu suhtes. Selle lubamatusele viidati EKP KK-s, peale mida ei ole mingisuguseid rikkumisi tema poolt esinenud”.⁸⁶ MGB uurimispraktikas on hulgaliselt näiteid kinnivõetute ja arreteeritute suhtes vägivalla tarvitamisest. KGB ajalooõpikus käsitleti Stalini-aegseid alusetuid arreteerimisi ja kinnivõetumisi isikute suhtes, keda kahtlustati sidemetes “natsionalistidega”, “lubamatuid ülekuulamisvõtteid”, “natsionalistide” sugulaste eriasumisele saatmist “tõsiste puudustena” julgeolekuorganite töös.⁸⁷

Eesti NSV MGB-le pandi 1952. aasta alguses, nüüd juba poliitbüroo poolt, kohustus likvideerida “bandiitlik-natsionalistlikud grupid, üksikbandiidid ja illegaalid” 1952. aasta kevadeks. Vastav NSVL MGB käskkiri nr 0015 10. jaanuarist 1952 kohustas Eesti NSV MGB-d pöörama erilist tähelepanu “natsionalistliku pörandaaluse” paljastamisele, mis oli relvastatud “bandiitlike” gruppide suunav jõud. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli

⁸³ Kinnipeetava Aleksandr Trussovi avaldus NSVL riikliku julgeoleku ministrile Ignatjevile, 30.8.1952, koopia, ERAF, f. SM134, n. 1, s. 80, l. 224–228.

⁸⁴ Kaljo-Olev Veskimägi, *Kuidas valitseti Eesti NSV-d* (Tallinn: Varrak, 2005), 289.

⁸⁵ Ettekanne Svinelupovilt NSVL MVD Kaadrite osakonna ülemale B. Obrutšnikovile ja EKP KK sekretärile V. Kossovile, 9.4.1953, ERAF, f. 1, n. 6, s. 7438, l. 21–24.

⁸⁶ Iseloomustus EKP KK sekretäri J. Käbinilt endise ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja A. Tšernovi kohta, 26.5.1954, ERAF, f. 1, n. 6, s. 9750, l. 10–11.

⁸⁷ *Istoriya Sovetskikh organov*, 475.

maksimaalset tähelepanu pöörata agentuurtöö parandamisele.⁸⁸ S. Ignatjevi ministriksoleku ajal kasvas ÜK(b)P kontroll ja kohalolek MGB süsteemis märgatavalt. 4. detsembril 1952 võttis ÜK(b)P KK vastu otsuse “Olukorrast MGB-s”, milles sätestati, et kontroll MGB organite üle on parteiorganite tähtsaim ülesanne. Liiduvabariikide keskkomiteesid kohustati süstemaatiliselt kontrollima MGB tegevust, perioodiliselt kuulama nende aruandeid ja läbi vaatama plaane. Esimesi sekretäre kohustati huvi tundma MGB agentuurtöö vastu, neile pidi isegi olema teada kõigi agentide nimekiri. MGB parteiorganisatsioonid kohustati probleemidest teatama parteiorganitele.⁸⁹ Kaadrivalikul hakati enam arvestama partei soovitusel. Mõningaid julgeolekuohvitseride soodustusi kitsendati: sõjaväe teenistusaastate eest ja ohvitseriaustme lisatasu maksmine lõpetati (1952. aastal viidi sisse uued riikliku julgeoleku aastamed), paljud endised käskkirjad muudeti. Arvestuslikult oli 1953. aasta alguseks Eesti NSV MGB keskaparaadis umbes 600 ja koos kohalike aparaatidega ligikaudu 950 töötajat (v.a miilitsavalitsus). 1953. aasta maikuuks, kui kaadri osas kehtis veel Eesti NSV MGB-st säilinud olukord, ei olnud ministriumid keskaparaadis osakonnaülema ja sellest kõrgemal ametikohal ühtegi eestlast. Osakonnaülemate asetäitjate seas oli eestlasi 14,3 protsenti, jaoskonnaülemate osas 10 protsenti ja operatiivtöötajate osas 27,6 protsenti. Linna- ja rajooniosakondades oli ülema- ja asetäitjatest eestlasi 13,1 ja operatiivtöötajatest 43 protsenti. Ministriumid parteikomitee 11 liikmest oli vaid üks eestlane.⁹⁰ See näitab selgelt, et Kremli terroripoliitikat juhtisid ja suuremas osas ka teostasid Nõukogude Liidust kohaletoodud tšekistid.

Seoses struktuuri laienemisega hakkas jällegi muret tekitama kaadripuudus ja väljaõpe. 1951. aasta augustis andis Eesti NSV MGB välja käskkirja, mis kohustas üksuste juhte alustama alates oktoobrist süstemaatilist tšekistlikku väljaõpet. Et aga operatiivosakonnad olid 1952. aastal tugevasti hõivatud “banditismi likvideerimisega”, ei jõutud seal õpet alustada.⁹¹ Kaadripuuduse leevendamiseks tuli jällegi abi otsida EK(b)P KK-lt: 1951. aasta

⁸⁸ ENSV MGB 2-N osakonna ülema ettekanne rajooniosakondade ja linnaosakondade ülemate nõupidamisel veebruaris 1952, dateerimata, mustand, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 244, II, l. 253.

⁸⁹ Väljavõte ÜKP KK määrusest “Olukorrast MGBs”, 4.12.1952, publitseeritud: N. Petrov, *Pervõi pretsedatel' KGB Ivan Serov* (Moskva, 2005), 273–274.

⁹⁰ T. Tannberg, *Politika Moskvÿ v respublikakh Baltii v poslevoennÿe godÿ (1944–1956): Issledovaniya i dokumentÿ* (Tartu University Press, 2008), 286.

⁹¹ ENSV MGB õiend EKP KK-le “Tšekistliku õppe organiseerimisest ENSV MGB-s”, 9.1.1953, ERAF, f. 1, n. 5 (erikaust), s. 50, l. 171–174.

oktoobris kohustas KK 22 linna ja rajoonikomiteed saatma tööle MGB-sse 30 kommunisti ja 50 komsomoli, kes valdaksid eesti keelt.⁹²

1952. aasta jaanuaris korraldati ümber MGB agentuur- ja uurimistööd. Vastavat NSVL MGB käskkirja nr 0015 tuli tutvustada ka keskkomiteede esimestele sekretäridele.⁹³ Selle korraldusega vähendati agentuuraparaati tunduvalt. Sätestati kaks agendikategooriat: agent ja eriagent (*spetsialnõi agent*, kõige kvalifitseeritum, pidi täitma raskemaid ülesandeid). Uue korra kohaselt võisid uusi agente värvata vaid juhtivad töötajad alates jaoskonnaülemast, reaoperatiivtöötajad valmistasid materjalid värbamiseks ette ja pidasid hiljem agentuuriga sidet. Informaatorite kategooria kaotati ära.

1952. aasta kevadel kontrollis Eesti NSV MGB tööd NSVL MGB brigaad, mis tuvastas, et agentuur-operatiivtöö ja uurimistöö on siin üpris madalal tasemel.⁹⁴ NSVL MGB andis 19. augustil 1952 välja sellekohase käskkirja nr 00630 “Tõsistest vigadest ja puudujääkidest Eesti NSV MGB agentuur-operatiiv- ja uurimistöös”. Septembris viidi pärast Eesti NSV MGB probleemide arutelu NSVL MGB Kolleegiumis siin käskkirja arutamiseks läbi kahepäevane seminar. Nõrga võitluse pärast Eestis rahvusliku vastupanuliikumise ja relvastatud gruppidega, eriti Võru ja Vastseliina rajoonis (1952. aasta augustis oli EK(b)P KK välja andnud resolootse tooniga otsuse “banditismivastase võitluse” viletsa seisukorra kohta Vastseliina rajoonis⁹⁵) tehti NSVL MGB poolt Moskalkenkole ettepanek võtta otsese juhtimise alla 2-N osakond. Tööliini sisulist juhtimist teostas siiski edasi A. Tšernov.⁹⁶

30. detsembril 1952 andis ÜK(b)P KK välja järjekordse otsuse, mis kohustas mh Eesti NSV MGB-d otsustavalt ja lõplikult likvideerima “natsionalistlik põrandaalune ja tema relvastatud banded” 1953. aasta esimesel poolel.⁹⁷ NSVL MGB andis selle otsuse alusel 24. jaanuaril 1953 välja käskkirja nr 0062 “Natsionalistliku põrandaaluse liikumise likvideerimisest Ukraina ja Valgevene NSV lääneoblastites, Leedu, Läti ja Eesti NSV-s”, milles määrati vastutavad operatiivtöötajad Eestis 1.2.1953 seisuga veel arvel oleva 15

⁹² EK(b)P KK määrus nr 28/52 “Kommunistide ja komsomolide töölesuunamisest ENSV MGB-sse”, 29.10.1952, ERAF, f. 1, n. 5 (erikaust), s. 48, l. 97.

⁹³ *Istoriya Sovetskikh organov*, 460.

⁹⁴ EKP Administratiivosakonna õiend “partei-poliitilise töö seisukorrast ENSV MGB-s”, ERAF, f. 1, n. 5 (erikaust), s. 50.

⁹⁵ ERAF, f. 1, n. 5 (erikaust), s. 48, l. 209.

⁹⁶ Ettekanne Svinelupovilt NSVL MVD Kaadrite osakonna ülemale B. Obrutšnikovile ja EKP KK sekretäri V. Kossovile, 9.4.1953, ERAF, f. 1, n. 6, s. 7438, l. 21–24.

⁹⁷ Täpsemalt otsusest ja selle ellurakendamisest vt: T. Tannberg, “Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel, otsusele on viidatud ENSV MVD käskkirjas nr 0023 “Eesti NSVs relvastatud natsionalistliku põrandaaluse likvideerimise meetmetest”, 19.6.1953, f. 17SM, n. 1, s. 51, l. 143–149.

“bandiidigrupi” ja kuni 90 “üksikbandiidi” tabamiseks.⁹⁸ Käskkirja täitmiseks vajalike meetmete plaani kinnitas NSVL MGB ministri asetäitja kindralleitnant Boriss Obrutšnikov.

Et survestada uue poliitika kohaselt Eesti NSV MGB-d ka partei kaudu, kontrollis EKP KK aparaat 1953. aasta alguses Eesti NSV MGB parteikomiteed. 1953. aasta jaanuaris arutati EKP KK Bürosos nõrka parteitöö taset ministeeriumis. 1953. aastal oli MGB parteikomitee näol tegemist suurima parteiorganisatsiooniga Eesti NSV-s. EKP-le esitatud andmetel oli ministeeriumi keskparaadis 1953. aasta jaanuaris 383 parteilast (sh 34 liikmekandidaati). Parteilaste osakaal oli 64 protsenti isikkoosseisust. Rahvuste järgi jagunesid nad: venelasi umbes 71, eestlasi 18, ukrainlasi 5, valgevenelasi 1 ja muid 5 protsenti. Probleemina tõstatas KK asjaolu, et MGB parteikomitee isegi ei informeerinud “kõrgemalseisvaid KP organeid” (st EKP KK-d) enda ja ministeeriumi probleemidest. 13. jaanuaril 1953 valmis otsus “Eesti NSV MGB parteiorganisatsiooni partei-poliitilise töö olukorrast ja selle parandamise meetmetest”.⁹⁹ Otsuses viidati ka NSVL MGB käskkirjale nr 00630. Olukorra võttis otsus kokku nii viisi: partei-organisatoorne töö on madalal tasemel, koosolekuid korraldatakse ebaregulaarselt ja harva, formalistlikult, planeerimine on halb. Järgnenud deklaratiivse iseloomuga otsused kohustasid olukorda nendes valdkondades parandama.

Samas kavandas Stalin 1952. aasta lõpust juba uusi muudatusi MGB struktuuris. NSVL MGB 5. jaanuari 1953 käskkirjaga organiseeriti ministeeriumi koosseis Luure Peavalitsus, milles sisaldasid välisluure valitsus ja vastuluure valitsus siseriigis. Stalini surm 5. märtsil 1953 keeras aga riikliku julgeoleku organite evolutsioonis uue lehekülje. Veel samal päeval Nõukogude Liidu Siseministri koha saavutanud “Lubjanka Marsal” Beria viis läbi kardinaalsed reformid, millega ühendati MGB ja MVD üheks ministeeriumiks.

Stalinlike repressiivorganite tegevuse tagajärjel arreteeritud, süüdimõistetud, hukatud ja vangilaagrites hukkunute koguarvud pole tänaseni selged ja on tõenäoliselt suuremad kui seni on arvatud.¹⁰⁰ Tõepäraseks võib pidada andmeid Eesti NSV MGB poolt arreteeritute kohta, mis on säilinud EKP

⁹⁸ ENSV MGB käskkirja nr 0030 “Töö mitterahuldavast seisust Eesti NSV territooriumil tegutsevate bandiitlike gruppide ja üksikbandiitide likvideerimisel”, 10.3.1953, ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 51, l. 46–49.

⁹⁹ EKP KK Büroo otsus nr 13/19, 13.1.1953, ERAF, f. 1, n. 5 (erikaust), s. 50, l. 101–108.

¹⁰⁰ Vt Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, *Valge Raamat Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991* (Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2005), 42.

arhiivmaterjalide hulgas.¹⁰¹ Selle kohaselt arreteeriti alates 1944. aastast kuni 1. juunini 1953 Eesti NSV NKGB/MGB poolt kokku 18 772 isikut, neist 6732 (36%) “natsionalistliku põrandaaluse” hulka kuulumise eest. Nende hulgast mõisteti süüdi kui “natsionalistid” 4688 (arreteeritud “natsionalistide hulgast” 70%) isikut. Eesti rahvusest isikuid oli arreteeritute üldarvust 17 866 (95%). Eestist deporteeriti samade organite poolt samal ajal 7655 perekonda 20 919 isikuga, neist “kulaklikke” perekondi 2722 kokku 7180 isikuga, 4831 “natsionalistide” perekonda 13 480 isikuga ja 102 “jehovistide” perekonda 259 isikuga. Sama aruande järgi tapeti julgeolekuorganite poolt korraldatud operatsioonide käigus 1495 “terroristlike bandede ja natsionalistliku põrandaaluse” liiget. Likvideeriti kokku 662 “bandet” ja 336 “natsionalistlikku” organisatsiooni ja gruppi.¹⁰² Mis puutub noid aastatel Eestis julgeolekuorganite, siseministeeriumi, “Smerši” jt poolt “kontrrevolutsioonilistes kuritegudes”, “poliitilises banditismis” jne, aga ka muudes režiimi vastastes tegudes arreteeritute ja süüdimõistetute koguarvu, siis Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse tegevuse raames on kindlaks tehtud 34 800 inimese nimed.¹⁰³ Arreteeritute koguarvuks on aga pakutud ka kuni 45 056.¹⁰⁴ Siit nähtub, et repressioonide ulatuse kindlaksmääramisel seisab ka tulevikus ees veel suur töö.

Kokkuvõte

Aastatel 1944–53 kujutasid Nõukogude Liidu lääneterriitoriumid, sh neist väikseim – Eesti – endast vastupanukollet, mis dikteeris siin sovetiseerimise kindlustamisel olulise panustamise repressiivorganitele, sealhulgas eelkõige riikliku julgeoleku organitele. Nii julgeolekuorganite ülesanded kui institutsionaalne kujunemine on kogu selle areaali puhul enamasti sarnane.

Eestis võib julgeolekuorganite arengus eristada kolme perioodi:

¹⁰¹ ENSV MVD öiend “Rahvuslike kaadrite olukorrast ENSV MVD-s ja natsionalistliku põrandaaluse suhtes ENSV MVD poolt läbiviidud meetmete resultaatidest”, 4.6.1953, ERAF, f. 1, n. 126, s. 67, l. 104–107 (Öiend on avaldatud: Tannberg, *Politika Moskvý*, 286–288). Tõenäoliselt olid andmed mõeldud edastamiseks NLKP KK-le, sest neid kajastati NLKP Keskkomitees 1953. a suvel koostatud Eesti NSV olukorda puudutavas märgukirjas.

¹⁰² Vt ka Tõnu Tannberg, “Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis”, *Tuna*, 1 (1999), 24–30.

¹⁰³ Meelis Saueauk, “Mass repressions in Estonia during the late Stalinist period”, *Estonia since 1944, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Tallinn, 2009), 311–319.

¹⁰⁴ Tõnu Tannberg, “Kas Lavrenti Pavlovitš Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?” Ääremärkusi L. Beria “uuele kursile” vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel”, *Tuna*, 4 (2005), 69.

- a) 1944–45 – nimetagem seda tinglikult “NKGB perioodiks”. NKGB tegutses tihedas koostöös Siseasjade rahvakomissariaadi (NKVD-ga) ja “Smeršiga” Saksa teenistuses olnud isikute, aga ka Eesti iseseisvuslaste kiirel arreteerimisel, Eesti “puhastamisel”, et ei tekiks poliitilist jõudu, kes võiks taotleda Eesti iseseisvuse taastamist. Organite tööd juhtis ja koordineeris julgeolekukindralist volinik Moskvast. Arreteerimised ja suuroperatsioonid koos NKVD-ga metsavendade tabamiseks hirmutasid elanikkonda ja viisid end varjavate isikute arvu suurenemiseni ja metsavendluse kasvuni. Vastuluure põhieesmärgiks oli Saksamaa ja tema liitlaste eriteenistuste teenistuses olnud isikute kindlakstegemine ja läbitöötlus, sealhulgas repatrieerunud isikute läbitöötlus “kontroll-filterlaagrites”;
- b) 1946–49 – “varane MGB periood”. MGB -s leidis pärast ümbernimetamist aset rida struktuurimuutusi (mis siin kestsid umbes 1946. aasta suvest 1947. aasta suveni), massiarreteerimised lõpetati, põhiliseks töövaldkonnaks sai Siseministeriumilt (MVD) üle võetud võitlus relvastatud vastupanuliikumise ehk “banditismiga”, mis loodeti likvideerida kiiresti, kasutades eelkõige salaagentuuri abi. Vastuluures sai prioriteetseks võitlus “Inglise ja Ameerika luuretega”, kes oletatavalt saatsid oma agente Nõukogude Liitu peamiselt repatriantide hulgas. Moskva voliniku koht kaotati, välisluure viidi MGB alluvusest ära, perioodi “krooniks” oli aga 1949. aastal märtsiküüditamine, mis oli ette nähtud sõjajärgsele perioodile ja vastupanule joone allatõmbamiseks;
- c) 1950–53 – “MGB kõrgperiood”. 1949. aastal alanud ümberkorralduste mõjul (mis Eestis kestsid 1951. aastani) jõudis MGB oma arengus maksimaalse laienemiseni, tema alluvusse läksid MVD-st miilits, siseväed jm, samuti allutati MGB-le taas välisluure. Senine Eesti NSV MGB juhtkond vahetati välja Nõukogude Liidust pärit julgeolekuohvitseride vastu. Uue julgeolekuministri V. Moskalenko prioriteediks sai metsavendlusele lõpliku löögi andmine vahendeid valimata. Eesti NSV MGB osales ka hoobi andmises senise Eesti NSV võimuladviku pihta, üheks prioriteediks sai ebausaldusväärsete eesti bolševike väljapuhastamine teadus- kultuuri- ja haridusametustest jm. Vastuluure keskendus illegaalsel teel kohalesaadetud agentidele ja “operatiivmängudele”.

Kogu perioodile on iseloomulikud omapärsed suhted Eesti parteijuhtidega, kes olid küll vastutavad Eesti sovetiseerimise eest, kuid kes ei saanud julgeolekuorganeid otseselt käsutada või kontrollida. Mõningased muutused saabusid alles perioodi lõpus, kui Stalin tugevdas kompartei haaret MGB üle. Tšekistide kaardid löi segi Stalini surmale järgnenud või-

muvahetus Moskvas, kuid see on juba eraldi teema. Stalinliku repressiivaparaadi institutsionaalne mitmekesisus, millele lisandub kättesaadava informatsiooni lünklikkus esitab suuri väljakutseid sovetiseerimise uuri- misele ja mõistmisele.

Tabel 1. Riikliku julgeoleku eriaustmed¹⁰⁵

1935–1943 ¹⁰⁶	Veebruar 1943–1945 ¹⁰⁷	Alates juulist 1945 ¹⁰⁸
Riikliku julgeoleku pea- komissar <i>Генеральный комиссар государственной безо- пасности (ГБ)</i>	Riikliku julgeoleku pea- komissar <i>Генеральный комиссар государственной безо- пасности (ГБ)</i>	Nõukogude Liidu mars- sal ¹⁰⁹ <i>Маршал Советского Союза</i>
1. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 1-го ранга</i>	1. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 1-го ранга</i>	Armeekindral <i>Генерал армий</i>
2. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 2-го ранга</i>	2. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 2-го ранга</i>	Kindralpolkovnik <i>Генерал-полковник</i>
3. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 3-го ранга</i>	3. järgu riikliku julgeoleku komissar <i>Комиссар ГБ 3-го ранга</i>	Kindralleitnant <i>Генерал-лейтенант</i>
Riikliku julgeoleku vanemmajor <i>Старший майор ГБ</i>	Riikliku julgeoleku komis- sar <i>Комиссар ГБ</i>	Kindralmajor <i>Генерал-майор</i>
Riikliku julgeoleku major <i>Майор ГБ</i>	Riikliku julgeoleku pol- kovnik <i>Полковник ГБ</i>	Polkovnik <i>Полковник</i>

¹⁰⁵ Petrov, *Kto rukovodil NKVD*, 479–483.

¹⁰⁶ Eriaustmed viidi sisse NSVL Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 7. oktoobrist 1935 ja olid ette nähtud NSVL NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse (GUGB) juhtivkoosseisule (ohvitseridele). GUGB juhtivkoosseisu teenis- tismäärustik vt: *LUBYANKA: Organj*, 553–561.

¹⁰⁷ Eriaustmete süsteemi muudeti NSVL ÜN Presiidiumi seadlusega 9. veebruarist 1943.

¹⁰⁸ Eriaustmed ühtlustati alates juulist 1945 Punarmee austmetega. NSVL ÜN Pre- siidiumi seadlusega 21. augustist 1952 muudeti armeeauastmed MGB-s taas riikliku julgeoleku eriaustmeteks, lisades aastme nimetusele “riikliku julgeoleku” (v.a kindra- liaustmed, millest kõrgeim pidi saama nimetuse “riikliku julgeoleku kindral”, millele järgnesid 1., 2., ja 3. järgu riikliku julgeoleku kindrali aastmed, vt *LUBYANKA: Organj*, 672–676). Atesteerida jõuti kuni “riikliku julgeoleku polkovniku” aastmega ohvitseri- deni, need eriaustmed kehtisid umbes pool aastat kuni Stalini surmani märtsis 1953, seejärel taastusid riikliku julgeoleku organites armee aastmed.

¹⁰⁹ Nõukogude Liidu marssali aastmesse tõusis riikliku julgeoleku juhtidest vaid Beria.

1935–1943 ¹⁰⁶	Veebruar 1943–1945 ¹⁰⁷	Alates juulist 1945 ¹⁰⁸
Riikliku julgeoleku kapten <i>Капитан ГБ</i>	Riikliku julgeoleku alam- polkovnik <i>Подполковник ГБ</i>	Alampolkovnik <i>Подполковник</i>
Riikliku julgeoleku vanemleitnant <i>Старший лейтенант ГБ</i>	Riikliku julgeoleku major <i>Майор ГБ</i>	Major <i>Майор</i>
Riikliku julgeoleku leitnant <i>Лейтенант ГБ</i>	Riikliku julgeoleku kapten <i>Капитан ГБ</i>	Kapten <i>Капитан</i>
Riikliku julgeoleku nooreleitnant <i>Младший лейтенант ГБ</i>	Riikliku julgeoleku vanemleitnant <i>Старший лейтенант ГБ</i>	Vanemleitnant <i>Старший лейтенант</i>
Riikliku julgeoleku seersant <i>Сержант ГБ</i>	Riikliku julgeoleku leitnant <i>Лейтенант ГБ</i>	Leitnant <i>Лейтенант</i>
–	Riikliku julgeoleku nooreleitnant <i>Младший лейтенант ГБ</i> ¹¹⁰	Nooreleitnant <i>Младший лейтенант</i>

Tabel 2. Eesti NSV NKGB struktuur 1945 aasta jaanuaris¹¹¹

Juhtkond	Boriss Kumm, Aleksandr Mihhailov (asetäitja), Vladimir Vedejev (asetäitja kaadrite alal), Vladimir Aspel (abi majandusalal) Pavel Pastelnjak nimetati ministri asetäitjaks märtsis 1945
Sekretariaat	Mihhail Trutnev
Keskosakonnad:	Ülem
2. osakond (vastuluure ja võitlus Nõukogudevastaste elementidega)	Boriss Nazarov
Uurimisosakond (arreteeritute süüasjade uurimine)	Idel Jakobson
Operatiivosakond (salajane väline jälgimine, operatiivtuvastused, arreteerimised ja läbiotsimised)	Nikolai Suhharev (asetäitja)

¹¹⁰ Riikliku julgeoleku nooreleitnandiks atesteeriti need senised riikliku julgeoleku seersandid, kellele oli auaste omistatud pärast 1. jaanuari 1942.

¹¹¹ Käesolev tabel ja järgnevad on koostatud ERAF fondi 131SM ja fondis 1 nimistus 6 säilitatavate isikutoimikute põhjal.

4. osakond (luure ja diversioon vaenlase tagalas) jaanuaris 1945 reorganiseeritud uue nimega: 1. osakond (välisluure)	Mihhail Škurenkov (asetäitja) Ivan Aleksejev (alates detsembrist 1945)
5. osakond (šifreerimine, dešifreerimine, riigisaladuste kaitse)	Sergei Povarov
“A” osakond (operatiivarvestus, kartoteegid, arhiiv, statistika)	Georgi Melnikov
“V” osakond (sõjaväetsensuur kuni 10.11.1945, kirjavahetuse salajane läbivaatus)	Aleksei Tarassov
Kaadrite osakond (NKGB personali haldus)	Vladimir Vedejev (ministri asetäitja kaadrite alal), Sergei Vedištšev (asetäitja)
Administratiiv-majandus-rahandusosakond (NKGB haldus)	Vladimir Aspel (ministri abi majandusalal), Georgi Botšarov ja Pjotr Voronin (asetäitjad)
Keskjaoskonnad:	Ülem
6. jaoskond (Eesti NSV partei-ja valitsusjuhtide kaitse)	Aleksei Sutšilin
Raadioside jaoskond (raadioside ja -luure)	Aleksei Zverjev
Komandandijaoskond (NKGB füüsiline julgeolek)	(vakantne)
Sisevangla (Pagari tn 1 Tallinnas)	Konstantin Kohver
Territoriaalsed osakonnad:	Ülem
Narva linnaosakond (LO)	Boriss Bõkov
Tartu LO	Dmitri Mõzin
Harju maakonnaosakond (MO)	Afanassi Ostapišenko
Pärnu MO	Ivan Nikulitšev
Saaremaa MO	Fjodor Kostenko
Viru MO	Aleksei Matvejev
Võru MO	Vassili Zagrebalo
Valga MO	Sergei Seleznjov
Viljandi MO	Johan Mägi
Järva MO	Vassili Sidorov
Lääne MO	Jevgeni Orlov

Tabel 3. Eesti NSV MGB struktuur ja juhid (suvi 1947–kevad 1950)

Allüksus	Ülem
1. osakond (–1948)	Dmitri Taevere
2. osakond	Eduard Neelus
2-N osakond	Grigori Živaga, Dmitri Taevere (1948–)
4. osakond	Ilja Kurov, Ilja Ziterov (1949–)
5. osakond	Jevgeni Nikolski
“A” osakond	Alfred Pressmann
“B” osakond	Vladimir Ševelkov
“V” osakond	Pjotr Tarakanov, Fjodor Pomõtkin (1949–)
Uurimisosakond	Idel Jakobson
Tartu osakond	Gavriil Starinov
Tallinna LO (O 49.)	Boriss Nazarov, Ilja Kurov (1949–)
Kaadrite osakond	Vladimir Vedejev (ministri asetäitja kaadrite alal)
Administratiiv-majandusosakond	Georgi Melnikov (ministri abi majandusalal)
Rahandusosakond	Mihhail Zeldin, Mihhail Molodtsov (?–)
“K” jaoskond	Tšitšev (asetäitja), Pjotr Kotelnikov (1948–)
“D” jaoskond	?
“O” jaoskond (osakond)	Dmitri Mõzin, Aleksandr Aleksejev (1949–)
“R” jaoskond	Aleksei Zverjev
6. jaoskond (šifreerimis-jaoskond)	Ivan Komkov
Valve jaoskond	?
Valitsusside jaoskond	Pjotr Sutškov
Sisevängla	Konstantin Kohver, Vladimir Andrejev (1949–)
Komandandijaoskond	Andrei Rubanov, Jevtihhi Gorenkov (1948–)
Sekretariaat	Albert Heinsaar
Pärnu LO	Aleksei Tarassov, Boriss Nazarov (1948–)
Narva LO	Aleksei Svetlakov, Anatoli Smirnov (1948–)
Valga MO	Eduard Sisas, Mihhail Kolossov (1948–)
Viljandi MO	Nikolai Voronin
Võru MO	Vassili Zagrebalov, Aleksei Puškarjov (1947–), Venjamin Rubtsov (1949–), Pavel Zamorozov (1950–)
Virumaa MO	Afanassi Ostapišenko, Nikolai Morozihhin (1948–)
Lääne MO	Mihhail Rožkov
Saaremaa MO	Jevgeni Orlov, Vassili Zagrebalov (1947–)
Harju MO	Mihhail Škurenkov, Pjotr Tarakanov (1948–), Pavel Vassiljev (1950–)
Järva MO	Vassili Sidorov, Peeter Paul (1948–), Nikolai Smirnov (1949–)

Hiiumaa MO	Anatoli Volšonok
Jõgeva MO (1949–)	Andrei Zjubenko
Jõhvi MO (1949–)	Pjotr Frolov

Tabel 4. Eesti NSV MGB keskparaadi osakonnad (v.a haldusosakonnad) pärast 1950. a kaadrimuudatusi kuni 1953. aastani¹¹²

Osakond	Ülem
1. osakond	Mihhail Filimonov (–1951 asetäitja)
2. osakond	Mihhail Jakovlev, Gavriil Starinov (1951–)
2-N osakond	Ivan Peregontsev, Aleksei Gavrilov (1951–)
4. osakond	Ilja Ziterov
5. osakond	Aleksandr Ruban
7. osakond	Ivan Boreiša
“A” osakond	Viktor Šornikov
“B” osakond	Vladimir Ševelkov
“V” osakond	Pjotr Tarakanov, Vjatšeslav Anfilogov (1951–)
“R” osakond (1951–)	Ilja Kozlov
Uurimisosakond	Donat Pupõšev

Tabel 5. Artiklis kasutatud vn k akronüümid

BIB	Bandiitide hävituspataljon (<i>Батальон истребителей бандитов</i>)
GKO	Riiklik Kaitsekomitee (<i>Государственный комитет обороны</i>)
GRU	Luure Peavalitsus (<i>Главное Разведывательное Управление</i>)
GUBB	Banditismivastase võitluse Peavalitsus (<i>Главное управление по борьбе с бандитизмом</i>)
GUM	Miilitsa Peavalitsus (<i>Главное управление милиции</i>)
GUPV	Piirivalvevägede Peavalitsus (<i>Главное управление пограничных войск</i>)
GUPVI	Sõjavangide ja Interneeritute asjade Peavalitsus (<i>Главное управление по делам военнопленных и интернированных</i>)
GUVV	Sisevägede Peavalitsus (<i>Главное управление внутренних войск</i>)
KGB	Riikliku Julgeoleku Komitee (<i>Комитет государственной безопасности</i>)
KI	Informatsioonikomitee (<i>Комитет информации</i>)
MGB	Riikliku julgeoleku ministeerium (<i>Министерство государственной безопасности</i>)
MVD	Siseministeerium (<i>Министерство внутренних дел</i>)
NKGB	Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (<i>Народный комиссариат государственной безопасности</i>)
NKO	Kaitse Rahvakomissariaat (<i>Народный комиссариат обороны</i>)
NKVD	Siseasjade rahvakomissariaat (<i>Народный комиссариат внутренних дел</i>)

¹¹² Allikas lisaks eelpoolnimetatutele ERAF, f. 1, n. 4, s. 996.

NKVMF	Sõja-merelaevastiku rahvakomissariaat (<i>Народный комиссариат военно-морского флота</i>)
OBV	Banditismivastase Võitluse Osakond (<i>Отдел по борьбе с бандитизмом</i>)
OUN	Ukraina Natsionalistide Organisatsioon (<i>Организация Украинских Националистов</i>)
UPA	Ukraina Ülestõusuarmee (<i>Украинская Повстанческая Армия</i>)
Vetšeka	Ülevenemaaline erakorraline komisjon võitluseks kontrrevolutsiooni, spekulatsiooni ja sabotaažiga (<i>Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и саботажем</i>)

ABSTRACT: Soviet state security organs in Estonia 1944–1953: tasks, structure, administration

In the years 1944–53 the Soviet western territories, including Estonia – the smallest one among them, presented a spot of resistance that, for consolidating Sovietization locally, enforced making an essential contribution to repressive organs, primarily to state security organs. Both the tasks and institutional formation of the state security organs are similar across the whole area mentioned.

In Estonia the development of state security organs falls into three periods:

a) 1944–45 – conditionally named as “the NKGB period”: The NKGB (People’s Commissariat of State Security) operated in close cooperation with the People’s Commissariat of Internal Affairs (NKVD) and “Smersh” to quickly arrest the persons who had worked for Germans as well as Estonian patriots, to “cleanse” Estonia of those persons so as to avoid the development of a political force that would seek the restoration of Estonian independence. The work of the organs was administered and coordinated by a USSR NKVD-NKGB representative, general of state security organs, from Moscow. Arrests and major operations in unison with the NKVD to capture Forest Brothers scared the population and as a consequence the number of Forest Brothers and persons in hiding increased. The main aim of the counterintelligence was to find out and process the persons who had been engaged in special service for Germany and her allies, including repatriating persons in “control-filtration camps”;

b) 1946–49 – “the early MGB (Ministry of State Security) period”: after renaming, several structural changes took place in MGB (lasting approximately from the summer 1946 until the summer 1947), mass arrests were brought to an end and the main activity consisted of continuing the Ministry of Internal Affairs’ (MVD) struggle against and total elimination of armed resistance or “banditism”, mainly with the help of secret agents. Counterintelligence gave priority to the struggle against “English and American intelligences” who allegedly sent their agents to the USSR chosen mainly from among repatriants. The position of the Moscow representative was abolished, foreign intelligence was taken away from the subordination of the MGB, and the period was “crowned” by the March deportation in 1949, which was planned to put the final touch on the post-war period and resistance;

c) 1950–53 – “the highlight of the MGB”: as a result of reorganizations that were started in 1949 (lasting in Estonia until 1951), the MGB reached its maximum expansion in its development, supervising the police force (militia), internal troops, etc., that had previously been subjected to the MVD. Foreign intelligence was also re-subordinated to the MGB. The former MGB administration in the ESSR was replaced with new state security officers from the Soviet Union. The priority of the new state security minister V. Moskalenko was to give a final blow to the Forest Brothers’ movement using every possible means. The MGB of the ESSR also participated in overturning the then-upper ESSR authorities and ousting unreliable Estonian bolshevists from institutions of science, culture and education, etc. Counterintelligence focused on both the agents who had illegally been sent to the country and on “operative games”.

The whole period was characterised by peculiar relationships with Estonian party leaders who were responsible for the Sovietization of Estonia but who could not directly give orders or control state security organs. A few changes could be noticed only at the end of the period when J. Stalin tightened the grip on the MGB. Chekists’ cards were upset by the power struggle after Stalin’s death in Moscow (however, that is another topic). Institutional variety of the Stalinist repressive apparatus and the fragmentariness of available information have set up major challenges to the research and understanding of Sovietization.

MEELIS SAUEAEK (b. 1971) is a Ph.D. student at the University of Tartu.